भट्ट श्रीप्रभाकरभट्ट रचितः

रसप्रदीपः

THE

RASAPRADIPA

OF

SRI PRABHAKARA BHATTA

[illegible]

BY

Narayana Sastri Khiste Sahityacharya

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

takes them part by part, explaining and criticisi lucidly and pointedly.[1] Then follows the definition which is—'चमत्कारविशेषकारित्वं वा ।'[2] He does not leave the topic here. H and makes a successful attempt to clear the the word काव्य from the grammarian's stand-p With an equally clear exposition of the discus divisions of काव्य[4], he brings his first chapter to

The second chapter opens with an attem that रस is the predominant element in काव्य[5]. the discussion upon the real signification of रस a tuent elements where our author generally follo a severe attack upon Keśava.[6] The standard t as that of Bhaṭṭa Lollaṭa and others, are taken o plained and criticised[7]. Our author is undoubte of अभिनवगुप्ताचार्य whom he literally follows the Sutra of भरत[8]. Many other minor proble with रस, are then discussed with equal lucidity ship[9]. The summary of the foregoing discus given in the forms of Karikas which are of our composition[10]. Then follows the enumeration o and their रसs[11]. The view of नारायण that अद्भुत all other रसs with its condemnation sees the c the second chapter[12].

1. pp. 3—8. 2. p. 8. 3. pp. 11—15. 4. p
5. p. 17.

comes to be written, we shall undoubtedly
reverence shown to this great man by almost all
really very well deserved. The doctrine of
tablished by आनन्दवर्द्धनाचार्य्य in his ध्वन्यालोक,
way of a necessity transformed into the doctrine
in the course of its logically natural develop
touched and handled by अभिनवगुप्ताचार्य. Al
writers on general poetics unquestionably f
accounting for the aesthetic charm in poetry by
most logical and psychological theory of रस.
some, notably Viswanatha and Késava Miśra,
अभिनवगुप्त literally and hold that रस is the essen
Even those who do not go so far, accept with
रसध्वनि as essentially the main element in poetry

The most important works written on रस aft
गुप्ताचार्य, are those of मम्मट, विश्वनाथ and ज
whom accept in reality the suggested sense in
रस as the most important element in poetry.
school of writers, there arose another line of
still adhered to रस as the only important elem
to form a system with the रस alone. Of all
शृङ्गार which attracted their attention most of
such Ālaṅkârikas, the greatest names are those
भोजराज, शारदातनय and शिङ्गभूपाल। Along
mention should be made of रूप गोस्वामी and
who gave the रस theory a new turn mixing the
ment with religious and calling शृङ्गार so conceiv
रस, Besides these, there came forward a host
who to show off their skill in describing variou
heroes and heroines, composed works on रस and
abnormally a great length, of विभावs wherein
and heroines were included as आलम्बनs.

peculiar uniqueness. अभिनवगुप्तपादाचार्य, as far a
did not write any independent work. All his poetic
is imbedded in his two Commentaries मम्मट'
of style and deepness of sense is clearly b
the numerous commentaries, written upon his
विश्वनाथ's साहित्यदर्पण, undoubtedly very useful f
students, does not treat of रस so fully and tho
expect to find therein. जगन्नाथ's style, though
in his poems, smacks more like that of a नव्य ना
discussions. We want a work which can give
insight in the philosophy of अलङ्कारशास्त्र without
our minds with too lengthy or too terse scholarly
We venture to say such a work is this which we are
herewith. The author ransacked all the availabl
collected all possible informations and having
them into a suitable shape, presented them in quit
ciable form. We may come across a sentence here
which appears a little loose in its structure; but th
it can be so called) can be easily forgiven. A sing
derable demerit cannot take away all the meri
possesses. As far as the subject matter is concern
not anywhere place our finger upon any kind of
Indeed it has been derived from authoritative
few of which we find more useful references he
where else. To show his importance as a reliable
we may remark that Jagannâtha the famous auth
गङ्गाधर, who was an immediate successor of भा.
field, seems to have been at certain places infl
रसप्रदीप.

II.—THE AUTHOR.

Unlike most Sanskrit writers, प्रभाकरभट्ट is very
in not being enveloped in so dark obscurity

His works.

Besides रसप्रदीप we find the following books as to प्रभाकर by Aufrecht :—

एकावली प्रकाश
कुमारसंभवटीका
चूर्णिकावासवदत्ता टीका
लघुसप्तशतिकास्तव
विवाहपटल
शास्त्रदीपिका
अलङ्कार रहस्य ।

एकावली प्रकाश which was first noticed by Kielhor cited by him as a काव्य, Mr. K. P. Trivedi, in his introd to एकावली[3] has not a single word to say about it. Dr. is equally silent. But Mr. Kane[5] speaks of एकावली as a commentary upon Vidyādhara's एकावली whi perhaps most possible.

लघुसप्तशतिकास्तव is a poetical epitome of the माहात्म्य and was written in 1629 A. D.[6] अलङ्कार रहस्य to have been a very interesting work but as far as we it has been nowhere noticed. But प्रभाकर in his रस refers to it no less than 12 times[7] and always

1. Catalogus Catalogorum i. 3536
2. A catalogue of Sanskrit MSS. existing in the C Provinces (Nagpur, 1874), 56
3. Bombay Sanskrit Series, No. 63, 1903
4. History of Hindu Poetics Vol. I pp. 302-3
5. Introduction to Sahitya, darpaṇa p. CLXIII.
6. Weber's Verzeichnis der Sanskrit und Prakrit schriften, p. 361

See also भट्टवंशकाव्य III. 32. The year here given e corresponds to that noticed by Weber. It is 1686 A.V. (1629

7. p. 8, 8, 9, 10, 13. 15, 20, 37, 38, 39, 40, 51.

lost about a Śloka and half along with the colophon. last leaf is therefore missing. It is written on yellow c made paper in Devanagari characters. Each page has on the average and each line has about 45 letters. been useful at certain places in settling some d readings. Wherever any reading from this Ms. a better it has been adopted, otherwise the important di nces have been given in the foot-notes.

In conclusion, I wish to express my most sincere t : Dr. Gangâ Nâth Jhâ, who, when he was Principal of Sanskrit College, Benares took special interest in . . encouraged me to bring it out. My thanks are also all those friends from whom I have been getting h some way or other. I may specially mention the na. Paṇdita Jagannâtha Śâstri Hoshing, the Sâdho Lal R scholar, who has very often read the proofs for me. credit of making this book apper in this form should r to my learned and revered friend, Prof. Batuka Sharmâ, M. A. Sâhityopâdhyâya, of the Hindu Univ Benares. I shall be wanting in my duty if I her to mention one most revered name—the name of r i Gopinâth Kavirâja But I can say nothing more words are few when the heart is full.

सरस्वतीभवन, रामनवमी, १९८२ । NARAYAN SASTRI KH

रसप्रदीपे विषयाऽनुक्रमणिका।

lost about a Śloka and half along with the colophon. The last leaf is therefore missing. It is written on yellow country made paper in Devanagari characters. Each page has 6 lines on the average and each line has about 45 letters. It has been useful at certain places in settling some dubious readings. Wherever any reading from this Ms appears better it has been adopted, otherwise the important divergences have been given in the foot-notes.

In conclusion, I wish to express my most sincere thanks to Dr. Gangâ Nâth Jhâ, who, when he was Principal of Govt. Sanskrit College, Benares took special interest in रसप्रदीप and encouraged me to bring it out. My thanks are also due to all those friends from whom I have been getting help in some way or other. I may specially mention the name of Pandita Jagannâtha Śâstri Hoshing, the Sâdho Lal Research scholar, who has very often read the proofs for me. The credit of making this book apper in this form should really go to my learned and revered friend, Prof. Batuka Nâtha Sharmâ, M. A. Sâhityopâdhyâya, of the Hindu University Benares. I shall be wanting in my duty if I here omit to mention one most revered name—the name of Principal Gopinâth Kavirâja But I can say nothing more for the words are few when the heart is full.

सरस्वतीभवन, रामनवमी, १९८२। NARAYAN SASTRI KHISTE

रसप्रदीपे विषयाऽनुक्रमणिका।

भट्टप्रभाकरकृतो

॥ रसप्रदीपः ॥

(१) [illegible]

(२) [illegible]

सहस्रेणास्यानां पणिपतिरपूर्येन न गमं
यदा वक्तुं शक्तस्तदवधि स पातालमभजत् ॥
पराभूतेर्भीतः सरसिजभवस्तिष्ठति ततो
निलीनः कंसारेर्गहनतरनाभीसरसिजे ॥ ७ ॥

भाट्टे भट्ट इवापरः कणभुजः शास्त्रे कणादः स्वयं
साक्षादक्षपदो मतेऽक्षचरणे पातञ्जले पाञ्जलः ।
ख्यातः साङ्ख्यमते चिरं गुरुमते सिद्धान्तदीक्षागुरु-
र्ज्यायांस्तत्तनुजो विभाति भुवने श्रीविश्वनाथः कृती ॥८॥
ततः कनीयान् रघुनाथनामा विद्वत्सुवन्द्यो ऽस्य गुणाकरेण ॥
ततः कनीयानहमस्मि जातः प्रभाकरो राघवपादसेवी ॥९॥
विश्वनाथचरणाम्बुजभक्तिभाग्नसन्नपतिरुमापतिभक्तः ॥
चापलेन तनवै रसिकानां प्रीतये किमपि कौतुकमेतत् ॥१०॥
श्रीविश्वनाथविबुधास्यसुधांशुनिर्य-
द्वाणीसुधाभिरभितः सुचिरं प्रसिक्ते ॥
न स्यात्कथं सरसता द्रवता च चन्द्र-
कान्ताश्मवन्मम कठोरतरे ऽपि चित्ते ॥ ११ ॥
करवाणि वाणि ! तव पादपङ्कजे
प्रणतिं शिरोनिहितपाणि चारुणि ॥
रुचिरां चिरान्मयि निधेहि देवि ! ता-
ममृतप्रवाहमधुरां वचोधुराम् ॥ १२ ॥
प्रवृत्तो दुर्गाहं ध्वनिरसविचारार्णवमहं
विगाढुं यन्मूढस्तदिह सुमहासाहसविधौ ॥
निराधारस्याऽऽधारादभिमतविधौ कल्पलतिका
जगन्मातस्तावत्तव चरणचिन्तैव शरणम् ॥ १३ ॥

अश्रु [illegible] मा [illegible] नैन मारमं मम ॥
[illegible] निपुणा [illegible] ॥ १४ ॥

(१) [illegible] यः [illegible] [नि] [illegible]
[illegible] ॥ १५ ॥

[illegible] ॥ तव न [illegible] मनोविकि [illegible] पद [illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] तावद्यः [illegible] दार्पा [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ दोषवर्ते काव्य [illegible] ॥

तदुक्तं दण्डिना—

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन ।
स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥ [illegible]

[illegible]

तदुक्तं हृदयदर्पणे—

[illegible]
[illegible]

[illegible]

अन्यथा रघुवंशादेरपि काव्यत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । लक्ष्यानुसारेणैव लक्षणकरणस्य युक्तत्वात् । तथा चोक्तं भट्टचरणैः—

सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्षकैः ।
न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम् ॥

अपि चैवमसम्भवोपि भवेत्, सकलदोषापसारणस्याशक्यत्वात् ।

तदाहुः श्रीहर्षमिश्राः, 'दोषाणां विततानन्ततया पद्यमात्रमपि निर्दोषं न सम्भवति । प्रबन्धे तु कादम्बर्यादौ निःशेषदोषापसारणमशक्यं गीर्वाणगुरोरपि किमुताऽपरेषाम् । अवश्यं हि तदेकदेशादौ कष्टादिपातेन दुष्टतया भवितव्यम् । तावतैव च समग्रमेव काव्यं शरीरं श्वित्रलेशेनेव वैरस्यमासादयेत् । उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वजनितत्वेन सङ्क्रमात् । इति ।

नाऽप्यन्त्यः । दोषेऽप्युपादेयत्वप्रसङ्गात्, निर्दोषे ऽप्यव्याप्तेश्च । न च यथाशक्ति दोषाणां हानसूचनार्थमदः पदमिति साम्प्रतम् । प्रतिकविशक्तितारतम्येनाऽननुगमात् । लक्षणवाक्येऽभिधानवैयर्थ्यम्[1] । तस्माददोषाविति न युक्तम् ।

सगुणावित्यप्ययुक्तम्[2] । गुणानां रसधर्मत्वस्याऽग्रे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वेन शब्दार्थयोस्तत्त्वाभावात् । गुणपदं रसपरमिति चेत् अविनाभावमात्रेण, लक्षणाया वा । नाऽऽद्यः । तथाभूतस्य वाक्यार्थान्वयित्वाभावात् । तदुक्तमाचार्यैः—

गम्यमानस्य वाक्यस्य[3] नैव दृष्टं विशेषणम् ।
शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥

द्वितीये स एव दोषः ।

---

१ 'वैयर्थ्याच्च' इति ख. पु. पाठः । २ इदं ख. पु. नास्ति ।
३ 'चार्थस्य' इति ख. पु. पाठः ।

[illegible] ला [illegible], '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मयोक्षयाम्' इति । एतेन [illegible] [illegible] । तेषामपि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पुर्वं [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] पद्द्वयस्य [illegible] ।

[illegible], '[illegible] [illegible] [illegible] । तथा [illegible] । [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] विकल्पः [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मतिरिक्त[illegible] भावः । [illegible] एव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गुणपदस्य [illegible] [illegible] । [illegible] ।

एवं [illegible] [illegible] । न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यो गुणा इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] कथं [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible]

कुचिनाथस्तु, 'दोषाणामपि रसाभिव्यक्तिनि[illegible]त्ति-मित्तमतो दोषाभावमात्रविशेषणेन रसाभिव्यक्तिनि[illegible]लक्ष्ये ऽधिकमनुपादेयम्'। एवं सगुणावित्यनेन [illegible] सि-द्धात् तस्मिल्लक्ष्ये सालङ्कारावित्यनेनापि तयोरपि [illegible] रसोपकारकत्वादेव। तस्मादन्यतरोपादानमेव [illegible] काव्य-शब्देनैव रसवत्त्वादिलक्षणध्वननम्। तदुपादानं तु दोषा[illegible]नां सर्वेषामपि रसोपकारकत्वमिति प्रदर्शनार्थम्।

अथवा तत्पदत्रितयलक्षणेऽस्य तात्पर्यं यावद्दोषाभाव एव न विवक्षितः। न च काव्यव्यवहारस्य प्रविरलविषयत्वापत्तिरिति प्रदीपकृदुक्तं दूषणं शङ्क्यम्। इष्टापत्तेः। तथा च दर्पणे, '[illegible]सुन्दरमपी'त्यादि। न च ध्वनिकारवचनविरोधस्तेन सदोषस्यापि 'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः' इत्यादेर्ध्वनिस्थानमकाव्यमध्ये परिगणनादिति वाच्यम्। वाक्यदोषवत्यस्मिन्पद्यस्यांशस्य व्यञ्जकत्वाभिधानाविरोधात्। स्वीयदोषाभाववत्त्वस्यैव व्यञ्जकत्वप्रयोजकत्वात्। वस्तुतस्तु न्यूनपदाविमृष्टविधेयांशादिस्थले तत्तत्पदपूरणोचितपददानादिना तस्यैव व्यञ्जकत्वमित्यभिप्रायकत्वं ध्वनिकारवचसोऽवगन्तव्यमिति प्राह'।

प्रदीपकृतस्तु, 'निर्दोषत्वादौ सति स्फुटालङ्काररसवत्त्वान्यतरत्वं लक्षणम्। एवं च यत्र स्फुटाऽलङ्काराभावः तत्र रसवत्त्वादेव काव्यत्वव्यवहारोऽन्यत्र नीरसे स्फुटाऽलङ्कारवत्त्वादेव। अत एव 'क्वचिदनलङ्कृती' इत्यपि यथाश्रुतमेव साधु। अत एव **प्रकाशकारो**ऽपि कष्टत्वादीनां क्वचिन्नीरसे न गुणत्वं न दोषत्वमित्यभिहितवान्। अदोषावित्यत्र च यथाशक्ति दोषहानत्वं विवक्षितम्। अन्यथा काव्यव्यवहारस्य प्रविरलविषयत्वापत्ते-रि'त्यूचुः।

---

१ 'यद्वा' इति ख पु. पा.। २ 'तत्तत्पद' इति ख पु. पा.। ३ 'हाने' इति ख पु. पा.।

अत [illegible]नामाम्नायोक्तं [illegible]

नत्रापि ना[illegible]। तथा चोक्तं ध्वनिकृता—

[illegible] हि निर्वेदो यः सोऽपमङ्गलो [illegible]।

[illegible]स्यादन्येनाऽ[illegible]। इति।

यच्च [illegible]रस्य [illegible]कोशादृते [illegible]—

[illegible] गोगीन्द्रो महात्मा [illegible]।

[illegible] दृष्टा [illegible]। इति।

तत्र [illegible]म्। [illegible]

विषय[illegible]। [illegible]

हेतु[illegible] [illegible]लिङ्गस्यापि [illegible]

[illegible]। [illegible]

[illegible]। [illegible]।

प्रका[illegible] [illegible]

नेपद् [illegible]।

[illegible] '[illegible]' [illegible]

[illegible] [illegible]। [illegible]

नाऽपि '[illegible]' इति [illegible]

तस्यैवो[illegible]। अन्यथा [illegible]।

अत एव जिनमुनिनापि [illegible]

[illegible]' इति। [illegible]

लक्षणं न [illegible]।

यत्तु—[illegible]। [illegible]

रस्य [illegible]म्। [illegible]

[illegible]

[illegible]

सम्भवोऽपि निरस्तः । तादृशदोषसमाधानस्यापि ... स्यात् । अत एव 'यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः तत्रैव दृष्टेर्दा ... त्वम्' इत्यभियुक्तैरभिहितम् । सगुणावित्यपि गुणालङ्कारा... र्ग-धर्मत्वं प्राचीनाभिहितमेवादायोक्तम् । निष्कर्षतस्तु ... पश्चा-ऽभिधास्यते इति न विरोधः ।

वस्तुतस्तु गुणानां वस्तुधर्मत्वं शब्दार्थधर्मत्वं ... इति निवेदितं मयाऽलङ्काररहस्ये तत एवावगन्तव्यम् ।

सालङ्काराविति तु अलङ्काराणां शब्दार्थद्वारेण ... कत्वात् प्रकाशकारमतेऽपि तद्ग्रन्थस्याऽनिरुद्धत्वात् ... । द्वारधर्मत्वाभावे द्वारिधर्मत्वाऽसम्भवात् । वस्तुतस्तु ... विशेषकारित्वं सुखविशेषकारित्वं वा काव्यलक्षणम् । सुखे विशेषस्तु स्वसंवेद्यो जातिरूप एवेति विपश्चितं मयाऽलङ्कार-रहस्ये । काव्यव्यवहारप्रयोजकं तु रसभावान्यतरत्व तु रसभावत्वं, देवमुनिस्तुत्यादौ तदभावात् । तद्विषयाया रतेः शृङ्गारत्वाऽभावात् । एवं च न काव्यव्यवहारस्य भावेरत्नविषयताऽपि । उभयाभावेन च काव्य[3]त्वाभावात् । यत्र तु तस्यैव भावस्य विभावादियोजना-दिविशेषेण पोषविशेषस्तत्र रसपर्यवसानं काव्यं भावनामात्रपर्य-वसन्नकाव्यापेक्षया विलक्षणौ चमत्कारसुखविशेषौ जनयती-त्यन्यदेतत् । उभयाव्यभिचारः काव्यस्य ध्वनिकारेणैव स्पष्टं निवेदितः । यत्र तु रसादीनां अविषयत्वं स काव्यस्य प्रकारो न सम्भवत्येव । यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता तावत्काव्यस्य नोपपद्यते, वस्तु च सर्वमेव जगच्चमत्कृतमवश्यं कस्यचिद्रसस्य भावस्य वा ऽङ्गत्वं प्राप्नोति, अन्ततो विभावत्वेनेत्यादौ ।

१ 'गुणानां' इति ख पु. पा. । २ 'सत्' इति ख. पुस्तकेऽधिकम् ।
३ 'उभयाभावे चमत्काराभावेन काव्यत्वाभावात्' इति ख. पु. पाठः ।
४ 'पर्यवसन्नकाव्यं' इति ख. पु. पाठः । ५ 'तु' इति ख. पु. अधिकम् ।

[illegible] विषविरसामिते शां ।
[illegible] निरन्यो नः स विनिवि[illegible] सः ॥

[illegible] । एवं इयोरपि प्रहणात् [illegible] रमादिपद [illegible] । [illegible] मिथ्यादिभिः [illegible] नाऽत्र [illegible] परिग्रहो, तथानं तु [illegible] । तत्र [illegible] स्वर्गादि [illegible] [illegible] । [illegible] स्याऽ [illegible] । [illegible] मपत [illegible] ।

[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

ननु चैवं सुखादिविशेषकारितावच्छेदकं ... ... त्वमिति काव्यत्वग्रहे सुखादिविशेषकारित्वग्रहः । किञ्चित् ... पुरस्कारेणैव तद्ग्रहस्य योग्यत्वात् । सुखादिविशेष... ... न काव्यत्वग्रह इतीतरेतराश्रयापत्तिरिति चेन्न । विभा... पुरस्कारेणैव काव्यस्य सुखादिविशेषकारित्वग्रह... ।

ननु चैवमपि चक्रकापत्तिः । लोके विभावत्वाद्यनवच्छेदकत्वात् । विभावत्वादेरपि काव्यस्वार्थानत्वात् तद्ग्रहे विभावत्वाद्यग्रहे स्तद्ग्रहे च विभावादिमत्त्वपुरस्कारेण सुखादिविशेषकारित्वग्रहः, तस्मिंश्च सति लक्षणग्रह इति चेन्न । अप्रमत्तो निशामय । गुणत्वादिपुरस्कारेणैव तद्ग्रहसम्भवाद्विभावादिमत्त्वपुरस्कारेणैव लक्षणग्रहे न चक्रकापत्तिः ।

वस्तुतस्त्वेवमपि गुणादिनिरूपणक्षोदे चक्रकानिरासात् पुन । तस्मात्सभ्यसमाधिनिरूपणे प्रयतितव्यमिति किञ्चिदुच्यते— कान्तालिङ्गनादिजनितसुखापेक्षया काव्यपरामर्शजन्ये सुखे वैलक्षण्यं तावत्सर्वानुभवसिद्धं स्वर्गपरमात्मानन्दादिवत् । तच्च वैलक्षण्यं जातिरूपमेवाऽन्यानिरूपणात् । नवस्वपि च रसेषु वैलक्षण्यं परस्परानन्दनिजसंवित्तिसिद्धमेव । अत एवाऽद्भुत एवैको रस इति नारायणमतनिराकरणाऽवसरे न तावत् शृङ्गारादीनां तस्य चैकत्वं परस्परवैलक्षण्यानुभवादित्याद्यभिहितं मिश्रैः । तदप्यग्रे सङ्क्षेपतो वक्ष्यते । अलङ्काररहस्ये तु विस्पष्टं विस्तरेण ।

तस्मात्काव्यसुखवैलक्षण्यं जातिरूपमवश्याङ्गीकार्यं जातिनवकरूपमेव । ननु नवानुऽगता तदितरव्यावृत्तिका जातिरङ्गीकार्या गौरवात्, तत्तज्जात्यवच्छिन्ने च सुखे तत्तद्रसास्वादनं कारणमित्यनन्तरमेवाऽऽवेदयिष्यते । रसस्य चानन्दात्मकत्वं, स चाऽऽनन्दस्त-

१ 'ग्रह' इति ख. पु. नास्ति । २ 'इतीति चेन्न' इति ख. पु. पा. ।
३ 'रसानन्दात्मकत्व' इति क. पु. पाठः ।

त्सुखमेव, न [illegible] न्नोऽननुभवात्। [illegible]
तत्र समर्थ [illegible]। एतच्च [illegible]
तत्तज्जा[illegible] [illegible]कार्यतानि[illegible] [illegible]
विशेषकार्य[illegible] [illegible]भावत्वाऽऽरम्भ[illegible] [illegible]
ज्जातिपु[illegible] [illegible] सामान्य[illegible]
वात्। [illegible] [illegible]ऽभावेन '[illegible]' [illegible]
न्ययो'[illegible] [illegible]वात्। [illegible]
वमाना[illegible]। तस्मात् [illegible]
नाऽपि [illegible] [illegible]। तथाऽपि [illegible]।

तथा [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]
नाप्येऽपि [illegible] [illegible]भावात्। [illegible]
एवेति [illegible]। [illegible]
सामानि[illegible] [illegible]
स्याग्रहे[illegible] [illegible]वादिग्रहात्। [illegible]
त्वेव नाऽ[illegible]। [illegible]। [illegible]
पेक्षणात् [illegible] [illegible]मिति [illegible]।

इति [illegible]।

एवं [illegible] [illegible]
वर्तते, [illegible] वेति [illegible], [illegible]—
[illegible]

तम्—
[illegible]। [illegible]
तस्येह [illegible]।

[illegible]

तदुक्तम्—

मार्गानुगुण्यसुभगो माधुर्यादिगुणोदयः ।
अलङ्करणविन्यासो वक्रतातिशयान्वितः ॥
वृत्त्यौचित्यमनोहारि रसानां परिपोषणम् ।
स्पर्द्धया विद्यते यत्र यथार्थमुभयोरपि ॥
सा काव्यावस्थितिस्तद्विदाह्लादैकनिबन्धनम्[१] ।
पदादिवाक्परिस्पन्दसारः साहित्यमुच्यते । इति ।

एवञ्च काव्यव्यवहारहेतो रसस्य तत्सामग्र्या[२]श्चोभयसाधारणतया उभयोरपि काव्यत्वं विनिगमनाविरहान्न त्वेकैकस्येत्याहुः ।

अत्र प्रदीपकृतः—शब्दस्य पूर्वनिपातः पूजां बोधयति 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति वचनात् । अन्यथा अजाद्यदन्तत्वेनाऽर्थशब्दस्यैव पूर्वनिपातापत्तेः । अभ्यर्हितत्वं च विशेष्यत्वेनैवाऽपरासम्भवादित्यर्थविशेषविशिष्टशब्दस्यैव[३] काव्यत्वम् । तस्यैव कृतिसाध्यत्वेन समाख्यासंवादात् । कविकर्म हि काव्यं, कर्मणि ष्यञा काव्यशब्दनिष्पत्तेः । तथा चाह दण्डी—

शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली । इति ।

तुल्यकक्षतानिर्देशश्च विशिष्टेऽर्थे व्याप्रियमाणस्यैव शब्दस्य काव्यत्वमिति बोधयितुम् । अत एवेष्टार्थव्यवच्छिन्नेति दण्डिनोक्तम् । न च द्विवचनविरोधः । आधाने दम्पत्योरिव गुणप्रधानभावेऽपि तद्दर्शनात् । न च तत्र बाधकात् तथेह तु न बाधकमिति वाच्यम् । काव्यत्वजातेर्व्यासज्यवृत्तिताङ्गीकारे गौरवप्रसङ्गस्यैव बाधकत्वात् । न चैवमपि विनिगमकाभावः । अर्थस्याऽसिद्धत्वेन[५] कविकृत्यविषय-

१ 'साकाऽप्यवस्थितिः' इति ख. पु. पाठः । २ सामग्र्यावो० इति ख.पु.पाठः । ३ 'विशिष्टस्य शब्दस्य' इति ख. पु. पाठः । ४ 'काव्यशब्दनिष्पत्तेरित्यारभ्य 'व्याप्रियमाणस्यैव शब्दस्य' इत्यन्तो ग्रन्थः ख.पु. नास्ति । ५ सिद्धत्वेन' ख.पु. पाठः ।

त्वात् समान्[illegible]त्। [illegible] नु [illegible] काव्यत्व[illegible]। [illegible] निगमनादिति वदन्ति।

अन्ये [illegible]:—[illegible] [illegible] [illegible] नाऽतिरिक्तत्वमानम्। [illegible] काभावात् [illegible] [illegible] मानाभावः। [illegible] समाख्यायि[illegible]। [illegible] [illegible] विभावादि[illegible] [illegible] [illegible] शक्यत्वात्। [illegible] [illegible] सम्प्रदाय[illegible] [illegible] वदन्ति।

वयं [illegible] [illegible] [illegible] विषयत्वेऽपि [illegible] [illegible] जनविशेष [illegible] [illegible] सुतरां समा[illegible]। [illegible]:—

[illegible] विभावानां [illegible] [illegible]॥ [illegible] ॥

लोके [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पर्यवसितार्थ[illegible] [illegible] विशेष एव। [illegible] न गुर्वी [illegible] [illegible] काव्यविश[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] व्यञ्जकभावा[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

इदानीं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]:—[illegible]

[illegible]

काव्यं तु कर्मविशेषः । अन्यथा कविशब्दार्थज्ञाने ना[illegible] [illegible]ज्ञानं तज्ज्ञाने च कविशब्दार्थज्ञानमितीतरेतराश्रयत्वं स्यात् । [illegible] त्य-धिकरणन्यायेन राजशब्दवत् कविशब्दस्य जातिपर[illegible] [illegible]त्वं शङ्क्यम् । कविपदस्य जातिविशेषे प्रयोगाभावेन तद[illegible] [illegible]विष-स्यात् । किञ्च कविकर्ममात्रे काव्यव्यवहाराभावात् न[illegible] [illegible]स्य यौगिकत्वम् । नाऽपि पङ्कजादिपदवत् योगरूढत्वं [illegible]स्य काव्यकरत्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्वावश्यकत्वादन्योन्याश्रय[illegible] [illegible]-दितत्वात् ।

न च ष्यञनुशासनविरोधः । अनुशासनस्य नाम[illegible] [illegible]-त्वेनाऽर्थविशेषबोधकत्वे तात्पर्याभावात् । क्वचित्तु तस्या[illegible] [illegible]-त्वम् । तस्मात्काव्यपदं गोपदमिव समुदायशक्तं नाऽवयवशक्ति-शालीति ।

अत्रेदमवधारणीयम् । अवयवार्थस्य प्रत्यायितार्थ[illegible]स्य व्यवहारविषये बाधाऽभावेन समुदायशक्तेरप्रमायाः[1] स्वीकारे मानाभावः । तदुक्तं भट्टचरणैः—

असत्स्ववयवार्थेषु योऽन्यत्राऽर्थे प्रयुज्यते ।
तत्राऽनन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति ॥
भवेतां यदि वृक्षेषु वाजिकर्णौ[2] कथञ्चन ।
अदृष्टां समुदायस्य कः शक्तिमनुकल्पयेत्[3] ॥ इति ।

तस्मात्मोक्षसत्यधिकरणन्यायेन यौगिक एव काव्यशब्दः ।

न चैवं कविकर्मणि भोजनादावपि तत्प्रयोगप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्र[4] कविकर्मत्वाभावात् । प्रतिभादिविशिष्टस्यैव कवित्वेन तदानीं तस्य कवित्वाभावात् । तदानीं प्रतिभादिमत्त्वे काव्यलक्षणाकार्यो-त्पत्तिप्रसङ्गः । सामग्रीसत्त्वेन तद्विलम्बस्य निरालम्बनत्वात् ।

१ 'वाचकत्वे' इति ख. पु. पाठः २ 'स्वक्लृप्सायाः' इति ख. पु. पाठः
३ 'जातुकल्पयेत्' इति ख. पु. पाठः ४ इदं क. पु. नास्ति ।

काव्यं तु कर्मविशेषः। अन्यथा कविशब्दार्थज्ञाने काव्यशब्दार्थज्ञानं तज्ज्ञाने च कविशब्दार्थज्ञानमितीतरेतराश्रयत्वं स्यात्। न [illegible] धिकरणान्यायेन राजशब्दवत् कविशब्दस्य जातिप्रवृत्तिनिमित्तत्वं शङ्क्यम्। कविपदस्य जातिविशेषे प्रयोगाभावेन तद्बोधकत्वा [illegible] स्यात्। किञ्च कविकर्ममात्रे काव्यव्यवहाराभावान्न काव्य [illegible] स्य यौगिकत्वम्। नाऽपि पङ्कजादिपदवत् योगरूढत्वे कवि [illegible] दस्य काव्यकरत्वे प्रवृत्तिनिमित्तकत्वावश्यकत्वादन्योन्याश्रयस्य [illegible] दितत्वात्।

न च व्याकरणानुशासनविरोधः। अनुशासनस्य साधुत्वमात्र [illegible] त्वेनाऽर्थविशेषबोधकत्वे तात्पर्याभावात्। कचित्तु सम्मति [illegible] त्रम्। तस्मात्काव्यपदं गोपदमिव समुदायशक्तं नाऽवयवशक्ति-शालीति।

अत्रेदमवधारणीयम्। अवयवार्थस्य प्रत्यभिज्ञायमानस्य व्यवहारविषये बाधाऽभावेन समुदायशक्तेरधमायाः स्वीकारे मानाभावः। तदुक्तं भट्टचरणैः—

असत्स्ववयवार्थेषु योऽन्यत्राऽर्थे प्रयुज्यते।
तत्राऽनन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति॥
भवेतां यदि वृक्षेषु वाजिकर्णौ कथञ्चन।
अदृष्टां समुदायस्य कः शक्तिमतुकल्पयेत्[3]॥ इति।

तस्मात्तोलक्यधिकरणन्यायेन यौगिक एव काव्यशब्दः।

न चैवं कविकर्मणि भोजनादावपि तत्प्रयोगप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तत्र[4] कविकर्मत्वाभावात्। प्रतिभादिविशिष्टस्यैव कवित्वेन तदानीं तस्य कवित्वाभावात्। तदानीं प्रतिभादिमत्त्वे काव्यलक्षणकार्यो-त्पत्तिप्रसङ्गः। सामग्रीसत्त्वेन तद्विलम्बस्य निरालम्बनत्वात्।

१ 'वाचकत्वे' इति ख. पु. पाठः २ 'रक्लृप्तायाः' इति ख. पु. पाठः
३ 'जातुकल्पयेत्' इति ख. पु. पाठः ४ इदं क. पु. नास्ति।

तदुक्तम्—

> प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ।
> तदनुप्राणनाजीवद्वर्णनानिपुणः कविः ॥ इति ।

एतेन [illegible]न्वायर्थोऽपि निरस्तः । [illegible] पदप्रवृत्तिनि[illegible] [illegible] योगवादिना[illegible]भिप्रायः । इदमपि न [illegible]सदम् । [illegible] नाविशेषप्र[illegible] प्रतिभागास्तदानीमपि [illegible] । न [illegible] काव्यक[illegible] न [illegible] शक्यते । [illegible]काले न[illegible] [illegible] न [illegible] त्यन्यदेतत् । [illegible] एव तदानीमपि न [illegible] बाधकं त[illegible]पचारिकत्व[illegible] । [illegible] पङ्कजादिपदे [illegible]र्थसमवेतं [illegible] तुशब्दार्थ[illegible]र्थसमवेततया [illegible] त्यभ्युपेयम् । तथा च न प्रतिप[illegible] । [illegible] यनिरासस्तु [illegible] । [illegible] काव्यपदमिति [illegible]वः । [illegible] वसातव्यमिति [illegible] । [illegible] बन्धकृ[illegible] हिताः । [illegible] च [illegible] विमृष्टाः ।

तत्र [illegible] [illegible] पक[illegible] ताऽऽयाय[illegible] तीति[illegible]

[illegible]

धातव्यम् । लक्षणनिर्वचनेनैव च तृतीया काव्यविधा ना-
स्त्येव । व्यङ्ग्यगुणप्रधानभावाभ्यामेव सकलव्याप्तेः । न च
व्यङ्ग्यात्यन्ताभावोऽधमतेति साम्प्रतम् । स्वच्छन्देत्यादौ मन्दा-
किन्यादिविषयकरत्याख्यभावादिव्यङ्ग्यसम्भवात् व्यङ्ग्यात्यन्ता-
भावासिद्धेः । किं बहुना स कोऽपि विषयो नास्ति, यत्र व्यङ्ग्यांशो
न प्रकाशते तस्माद् गड्डलिकाप्रवाहपतितस्य प्रकारत्रयस्याभ्या-
ऽभिधानम् । तथा च द्वैधमेवाह ध्वनिकारः—

प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते ।
उभे काव्ये तदन्यत्तच्चित्रमभिधीयते ॥

इति चित्रं प्रहेलिकावदकाव्यमित्यर्थ इति यत् प्रदीपकृत्प्रभृतिभिर-
भाणि तदपहस्तितं वेदितव्यम्, असङ्कीर्णतृतीयप्रकारनिरूपणात् ।

न च ध्वनिकारवचनविरोधः । तस्य 'तदन्यत् काव्यं चित्रम्'
इत्युद्देश्यविधेयवचनव्यक्तिवैपरीत्येन तद्विपरीतार्थकत्वात् ।
गुणालङ्कारवतो निर्दोषस्याऽकाव्यत्वासम्भवाच्च । प्रहेलि-
कादौ तु तदभावादेव सुवचमकाव्यत्वम् ।

वयं तु—सर्वत्र सङ्कर एव, तथाहि उत्तमकाव्ये 'निःशेष'-
त्यादावचमत्कारिव्यङ्ग्यप्रतीतिः । 'अमतरुण'मित्यादौ मध्यम-
काव्ये च चमत्कारिव्यङ्ग्यप्रतीतिः, 'स्वच्छन्दे'त्यादावधमकाव्ये-
ऽपि च वाच्यवाचकवैचित्र्यव्यवहितचमत्कारिव्यङ्ग्यप्रतीतिस्ता-
त्पर्यवशाद्दशाविशेषे ऽनुभवसिद्धा । तस्माद्धेत्वाभासानां तत्त-
त्पुरःस्फूर्तिकदूषणज्ञापितदृष्टीनां दशाविशेषेषु विरुद्धत्वादि-

---

१. 'भावे' इति ख पु. पाठः । २ 'स्यैवं' इति ख. पु. पाठः । ३. 'यत्' इति क. पु. नास्ति । ४. 'भवद्विपरीतार्थकत्वात्' इति. ख. पु. पाठः ।
५. 'वैचित्र्याव्यवहिता' इति ख. पु. पाठः । ६. 'तात्पर्यविशेषात्' इति ख. पु. पाठः । ७. 'दशाविशेषे' इति ख. पु. पाठः ।

नानारूपम ... दृश्यापि तत्तद्गवस्थानां ... दिव्यस्त्रीत्वा । ... ङ्कुरोऽप्ययमेव ।

तथा च ... कारिकाकृदप्याह—

'यद्यपि न नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ... व्यङ्ग्ययोः ... भेदः स्वते ... मधुरः ... नास्ति ... प्राधान्येन ... भवन्तीति कश्चित् ... ॥'

तस्मात्सर्व ... मिति वृथाः— (१)

इति ... नन्दिन ...

... ध्वनतत्त्वनिरूपणं ...

... नामपरिच्छेदो नाम प्रथमोल्लासः ।

एवं ... निरूपितं ... द्वितीयालोक आरभ्यते । तत्रापि ... ।

स्वादुकाव्यं ... निरन्तरं यथा ।

तथैव नीरसं काव्यं स्यान्नो रसिकप्रियं ... ॥

ध्वनिकारोऽप्याह—

नीरसो हि निबन्धो यः सोऽपशब्दो महान् कवेः ।

स तेनाकविरेव स्यादन्येनास्मृतलक्षणः ॥

तत्र रसलक्षणमाह भगवान् भरतमुनिः—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति ।

विभावास्तु—

... विभावा ... ।

... विभावाः । ... ।

१. ...

२. ...

...

तदुक्तं मत्स्यपुराणे वेदव्यासचरणैः—

विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते ।
विभावो नाम स द्वेधाऽऽलम्बनोद्दीपनात्मकः ॥ इति ।

एतदेव विवृतं साहित्यदर्पणकारैः—

आलम्बनो नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।
उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ॥ इति ।

अनुभावलक्षणमाह धनिकः—

अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः । इति ।

सात्विकास्त्वेतदन्तर्गता एव । तेषामपि रत्यादि[illegible] न । भिन्नतया प्रतिपादनं तु नियतकारणसत्त्वजनितत्वात् ।

तल्लक्षणं तु—

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ।
निर्वृत्तयेऽस्य तद्योगात् प्रभवन्तीति सात्त्विकाः । इति ।

अस्य रसस्येति प्रकृतपरामर्शः । व्यभिचारिलक्षणमपि धनिकेनोक्तम्—

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ । इति ।

वारिधौ सत्येव यथा कल्लोला उन्मज्जननिमज्जने कुर्वन्ति तथा स्थायिनि सन्ततप्रवाहापन्ने सत्येव ये चित्तवृत्तिविशेषा उपयान्ति अपयान्ति च ते व्यभिचारिभावा इत्यर्थः ।

तथा चोक्तम्—

ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम् ।
उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः । इति ।

---

१. ग्निपुराणेअ ख. पु. पाठः । २. साहित्य दर्पणेऽपि—
उद्बुद्धकारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् ।
२ लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः । इति । ख. पुस्तके अधिकः पाठः ।

अत्र [illegible]—

'[illegible] [illegible]व्यभिचारित्वानि [illegible] [illegible] वृत्तिविशेषप[illegible] । अभिनवगुप्ताचार्यमते । [illegible] लौकिकरत[illegible] [illegible] कार्यमर[illegible] । न [illegible] दित्वदस्मता[illegible] । [illegible] न मङ्गलादिवन्द्या' इति स्यात् ।

तत्र [illegible] । प्राचार्यमते स्मृतित्वानु[illegible], [illegible]द्यादिमते [illegible] जातिविशेषः मह [illegible] [illegible]दिसङ्गात् ।

यच्च[illegible] न हि [illegible]भिकादि[illegible], अत्र [illegible]भिभावः, [illegible] [illegible]र्थान्तरमेव [illegible]मिति, किं [illegible] जातिमङ्गल[illegible] [illegible] पदार्थाङ्गीकारे मानाभावः । [illegible] तु [illegible] गत्यभावो [illegible] । न चाचार्यमते [illegible] [illegible]यादीनां [illegible]. [illegible] [illegible]त्यम् । [illegible] । [illegible] तु [illegible]दिष्वेव तथा[illegible]कारात् ।

वस्तुतस्तु [illegible] । तच्चाऽऽ[illegible]मते [illegible] [illegible]मित्यन्यदेतत् । [illegible] [illegible]देव न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नादिरूपत्वं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] रत्यादीनां [illegible] ।

---

१. [illegible] विशेषा[illegible] [illegible] [illegible] पाठ ।

तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः । [illegible]

सामाजिकचित्तवृत्तितन्मयत्वापादना अनुभावाः । तदुक्तम्—चित्तवृत्तितन्मयीभवनमेवाऽनुभवनमिति । [illegible]त्वापादना व्यभिचारिणः । तदुक्तं भरतेन 'विवि[illegible]ख्येन चरन्ति' इति व्यभिचारिण इति । विविधत्वञ्चैषां [illegible]ख्येन स्थायिसाहचर्येण ।

तथा चाऽऽहुराचार्याः । स्थायि[illegible] स्यूता एव व्यभिचारिणः । यथा हि रक्तनीलादि[illegible] किल विरलविरलभावेन स्यूताः स्फटिककाचपद्मरागम[illegible]ः स्वयं च विचित्राः सूत्रं च विचित्रयन्ति, तथैते नानाभेदभिन्नं स्थायिनमुपरञ्जयन्तीति । एते च सोदाहरण[illegible]हृदये विपञ्चिता इति विरम्यते ।

एतेषां विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति यथाश्रुतसूत्रार्थः ।

अत्र लोल्लटः लोके ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैर्नायकादौ रत्यादिर्जन्यते । यद्यप्युद्यानादीनामुत्पन्नरत्याद्युद्दीपकत्वमिति तत्कारणत्ववाचोयुक्तिरयुक्ता, तथाप्युद्दीपनकारणत्वादेवौपचारिकी तत्कारणत्ववाचोयुक्तिः । यद्वा सजातीयप्रवाहाऽपेक्षया मुख्यैव सेति तत्कार्यैश्च कटाक्षभुजोत्क्षेपप्रभृतिभिः प्रत्याय्यते कार्यस्य कारणानुमापकत्वात् । चिन्तादिभिश्च गाढगाढीक्रियते तस्मिन्सति तथानुभवात् विचित्रीक्रियते वा । एकरूपस्य रत्यादेः कटाक्षादिविचि-

१ चरन्ति-इत्यारभ्य-' आभिमुख्येन इत्यन्तो ग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । २ किल इति क पुस्तके नास्ति । ३ चित्रयन्ति इति ख. पु. पाठः । ४ 'इति' इति ख. पुस्तके नास्ति ।

त्रकार्यजनकत्वानुपपत्तेः, तत्कार्यविशेषाणां मत्वात् । तेषां च कार्यकारणसहकारिणां काव्यनाट्योपनीतानामनुकार्यगतत्वाद्व्यभि- चारिभावत्वाच्च तन्नामैव ज्ञानविषयभूतानां तत्तत्कारणत्वादेर्ग्रहणा- दिरूपत्वानुगमनानानाविधत्वेन सामाजिकैः सर्वोत्सवत्व- निष्ठत्वेन रत्यादेः स्थायित्वं, तन्निष्ठत्वेन सर्वत्र एव न प्रत्येको रसः । लोके पुत्ररागादिष्वपि रत्याद्यनुमानदर्शनात् । अनु- कर्तरि नर्तकादौ तदागम इति निर्णयः । न चैवं रसस्य लौकिकत्वं स्यादिति वाच्यम् । काव्यनाट्यार्थोपनीतत्वरूपेण माहिमापादिना चालौकिकत्वाद्विभावादिना सर्वसाधारण्य- त्वेन भत्याद्यनुभवस्य तस्य रसत्वाङ्गीकारात् । एवमुक्तौ च चित्तवृत्तिविशेषरूपत्वाद्रत्यादिगतसर्वाकारादयोऽपि लौकिकत्वा- कल्पादनुचितः ।

सामाजिकस्तु लिहते रसं पात्रं नयो रसः[1] । इत्युक्तेः ।

सामाजिक नामैव रसानुभावत्वं तस्य पात्रत्वं । तत्र च काव्यनाट्योपनीतानां कारणादीनां विभावादिशब्दवाच्यानां संयो- गाभिमिलनादेकत्वानविषयत्वात्मनो [illegible] चित्तवृत्ति- त्तिरलौकिकत्वसम्पादनया परिणाम इति सुधार्थं [illegible] ।

अत्रेदमालोचनीयम् । एवं सति रसस्य [illegible] । नटे ऽसत्तानेः रत्यादीनां तत्राङ्गीकारात् । [illegible] ज्ञानानतिरेकात् । किन्तु नटेऽसत्तानेः तेषां अपि [illegible] नानां रसत्वाङ्गीकारात् रसवर्त्तित्वेनस्वत्वम् । [illegible] त्वसंभवेऽनुमितत्वादिशाब्दं [illegible] । [illegible] दीनां भ्रमजनकत्वापत्तेरनुपादेयत्वादिः । [illegible]

---

१ 'विभावादिरूप' इति ख पु पाठः ।
२ ग ख [illegible] इति ख पु पाठः ।

अपि चैवं नटे त्वादिरिति प्रतीतिः [illegible] ः
स्यात्तात्टस्थ्यादिति ।

यत्त्वत्र मते मिश्रप्रदीपकृता [illegible] ति
रभिहितमपरं दूषणम्—'नि[illegible] ः ।
प्रत्युत लोके क्रोधशोकादीनां [illegible] ना-
चपि तथात्वप्रसङ्गात् । किञ्च नटः [illegible] न्तरे
स्थानुकारासंभवः । तथा च कथं [illegible] नो ।
अपि च कल्पितविषयनकगादौ [illegible] ने'
इति ।

तदयुक्तम् । अलौकि[illegible] नि-
योगात्तद्बलादेव काव्यनाटययो रत्यादेः [illegible] ना-
सपाटवतां नटानां रामायणाद्यवगतरामादिनिष्ठ[illegible] म-
म्भवात्, सङ्गीतशास्त्रानुसारिभिः [illegible] स्थानुकारस्य [illegible] ग-
नसामर्थ्यात्, सकलावस्थानुकारानुपयोगात्त [illegible] न-
स्थानुकारिण्यपि रत्याद्युद्बोधकत्व इति वाच्यम् । न [illegible] नु-
सार्यनुकारस्यैव तदुद्बोधनोपयोग इति निवेदितत्वात् । [illegible] त-
विषयस्थलेऽपि तत्सदृशान्याभिनयनकौशल [illegible] नुसा-
रेण चाभिनयसम्भवात् ।

शङ्कुकस्तु—विभावादिभिर्नटे ऽनुमीयमानोऽनुकार्यगो
रत्यादिः स्थायिभावो रसः । तथा हि—अस्ति तावन्नटे सामाजिकान
सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिविलक्षणा 'रामोऽयम्' इ
प्रतीतिः । न तावदियं यथार्था । नटे रामत्वाभावात् । नापि मिथ्या
बाधानवतारेण भ्रान्तित्वानवधारणात् । लोके चार्थक्रिया[illegible]

१. 'अनुकार्यगत' इति ख. पु. पाठः । २. सामाजिकानामित्यारभ्य
रामत्वाभावात् इत्यन्तः पाठः ख. पु. नास्ति ।

एव प्रतीतेर्भ्रान्तत्वासिद्धेः। ननु रामत्वाभावस्य नटादिविशेषदर्शने ... नापि संशयः ... भासात्। नापि सादृश्यप्रतीतिः। रामसदृशोऽयमित्यनुल्लेखात्। तस्मात् ... प्रतीतिः। यथोक्तम्—

प्रतिभाति न सन्देहो न तत्त्वं न विपर्ययः।
धीरसावयमसौ नासावित्यवधितापि।
विरुद्धबुद्धिसम्भेदादविवेचितविप्लवः।
युक्त्या पर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः कया॥ इति।

दृष्टा च बाल ... चित्रतुरगादिष्वपि ... कृताऽपि शङ्का ... नयाऽदर्शने न नटे ... सम्पादनकौशलेन ... प्रतीतिगोचरीकृत ... रत्यादीननुमापयन्ति। ... वासनापाटवप्रभावात् ... दो नानुपपन्नः।

तदुक्तम्—

काव्यार्थभावनास्वादो नर्तकस्यापि न वार्यते॥ इति।

नन्वेवं कृत्रिमाणां तेषां ... हेतुत्वा ... चेन्न। उपस्थापकविभिन्नविभावादिमहिम्ना रत्यादिहारकत्वेन ... नुमानसंभवात्। भूयस्त्वेन ज्ञानात् पूर्व ... लोके मुखरागादिना रामादावनुमितस्य ... वाच्यम्। विभावादित्वेन ज्ञातेभ्य एव ... लोके च तदभावात्। तदुक्तम्—

नानुमितो हेत्वाद्यैः स्वदते अनुमितोऽपि ...
हेत्वाद्यैस्तैरिह ...

लोके पुलकादिना रत्याद्यनुमानदर्शना[illegible]नम् । [illegible] न्यथा तदभ्यासपाटवापन्नगमदृष्टान्तं [illegible] । [illegible] । न लोकवदेवात्राप्युपपत्तौ पदार्थान्तरकल्पनागौरवमनव[illegible]म् । नु नटे रसादीनां बाधात्कथमनुमानमिति चेत् । [illegible] तः । रामत्वेन नटप्रतीतेर्बाधानवतारात् । नन्वेवमनुमिते [illegible] माना- योगाद्रसस्य क्षणिकत्वं स्यादनुमीयमानस्येव [illegible] - पगमादिति चेत् । अनभिज्ञोऽसि । अनुमितस्यापि [illegible] र्या- भावापादकशीलरूपवासनावशात्पुनः पुनरनुसन्धाने दो[illegible]न् । इयमेव ह्यस्मिन्मते चर्वणा । यत्पुनः पुनरनुसन्धानं [illegible] मेनैव रसस्य चर्वणीयत्वव्यवहारोऽपि ।

यद्वा लोकेऽनुमितस्य पुनर्नानुमानम् । सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वात् । काव्यनाट्ययोस्तु सामाजिकान् तन्मर्याभावादनुमित्या [illegible]मेव भवतीति सिषाधयिषयाऽनुमाने न दोषः । रत्यादीनां गृह[illegible]दि- तरानुमेयवैलक्षण्यम् रसस्य च निरतिशयानन्दरूपत्वात् लौकिकसु- खनु मानवैलक्षण्यं ध्येयम् । तथा च कारणादिभिरेव विभावादिता- मापन्नैः संयोगात् सम्यग् योगात् व्याप्यव्यापकभावलक्षणात्सम्ब- न्धात् स्थायिभावस्य नटनिष्ठत्वेनानुमितिगोचरस्य रसत्वेन निष्पत्तिर्निश्चयापत्तिः पुनः पुनरनुसन्धानमिति सूत्रार्थ इति प्रावोचत् ।

अत्रेदमवधारणीयम् । किं रसोऽनुमीयते ? अनुमीयमानो वा रसः ? नाद्यः । रसप्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । प्रतीत्या रूढस्य रसत्वोपगमाच्च । नाऽन्त्यः । लोकेऽपि रसत्वप्रसङ्गात् साध्या- भेदात् । न च लोके विभावत्वादिज्ञानाभावान्न तथेति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । यथाहुराचार्याः— असतोऽपि यस्य रसत्वं

(१) 'अस्मन्मते' 'इति' ख. पु. पाठः ।

तस्य वस्तुसतः कथं न स्यादिति । अपि च सामाजिकानां नटपक्षकं वाऽनुमानं, आत्मपक्षकन्तु न संभवत्येव । विभावादीनां नटनिष्ठत्वात् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतस्यैव लिङ्गत्वात् । नटपक्षके च ताटस्थ्यादरस्यतापत्तिः । किञ्च विभावादीनामलौकिकत्वात्तत्पुरस्कारेण व्याप्तिग्रहस्यात्राभावात् कारणादित्वेनानुमानं वाच्यम्, तच्च तदानीं निवर्तत इति वक्ष्यते । [illegible] तत्र तन्त्रमिति चेत्, न । सहभानविरोधात् । व्याप्तिज्ञानादेश्च व्यवधानात् । तत्रापि लिङ्गोपहितो लिङ्गी भासत एवेति चेत्, सत्यम् । किन्तु तत्रोभयोरेकत्र भानम्, न तु गुणप्रधानभावेन पानकरसन्यायोपगमादिति ।

अन्ये तु नटे रत्याद्यनुमानस्य रसत्वे तदनन्तरमेव स्यात् । तत्रापि प्रीतिव्युत्पत्त्योरविशेष इति चेन्न । [illegible] । स्मृतिविषयस्यांशे प्रमात्वेऽपि धर्मिणि [illegible] इति चेन्न । प्रमात्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । अथ रत्याद्यनुमानानन्तरं रसोद्बोधस्तर्हि तत्र तेषामभाने रसोऽपि न स्यात् । 'अनुपहितस्य रसत्वे स्थायिविभावा[illegible] विरोधः स्थायिनिरूपणानुपपत्तिर्विभावानुसन्धानं [illegible] ।

वयन्तु अनुमीयमानस्य रसत्वे 'रसं साक्षात्करोमि' इत्यनुव्यवसायानुपपत्तिः । न च स भ्रमः । [illegible] प्रमात्वोपपत्तौ भ्रमत्वस्यानुचितत्वात् । [illegible] रसस्य चमत्कारानुपपत्तिश्चेति ब्रूमः ।

भट्टनायकस्तु—भावनोपनीतो रत्यादिः [illegible] कश्चिदानन्दरूपसाक्षात्कारविषयो रसः । [illegible]

(१) 'रसत्वेन' इति ख. पु. पाठः ।

त्पद्यते । उत्पत्तिर्हि रामादिनिष्ठत्वेन नटनिष्ठत्वेन स्वनिष्ठत्वेन वा ? नाद्यः । रामादीनामसन्निहितत्वात् । न द्वितीयः । नटे रत्यादीनामनुपलब्धिबाधात् । नापि तार्तीयीकः । सीतादीनां सामाजिकरतावकारणत्वात् स्वकान्तात्वसंवेदनाभावात् । आरा-ध्यत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च । नापि प्रतीयते । प्रतीतिरपि हि न रामादिनिष्ठत्वेन न नटनिष्ठत्वेन संभवति । ताटस्थ्येन प्रतीतस्या-स्वादायोगात्, नात्मगतत्वेन । सा हि रामादिरत्यादीनामात्मरत्या-दीनामेव वा ? नाद्यः । भ्रमत्वप्रसङ्गात् । आस्वादस्य च प्रमात्वा-व्यभिचारात् । न द्वितीयः । सीतादीनां तदप्रत्यायकत्वात् । तथात्वे कामिताप्रसङ्गेन पापित्वप्रसङ्गाच्च । नाप्यभिव्यज्यते । अभिव्यक्तेः प्रतीत्यनतिरेकेण तत्पक्षोक्तदूषणगणग्रासात् । रसस्य प्रागसिद्धेरभिव्यक्त्ययोगाच्च । पूर्वसिद्धमेव हि घटादि प्रदीपादिना ऽभिव्यज्यते । अन्यथा ऽकार्यत्वापत्तेः ।

किञ्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः सहप्रतीतिरभिव्यक्तिः । पुस्तक-चित्रादौ तथादृष्टेः । न च रसस्थले तथासम्भवः । विभावादि-रसप्रतीत्योः कार्यकारणभावेन सहभावासम्भवात् । क्रमस्वी-काराच्च । तस्मादन्यैव भोगरूपा रसप्रतीतिरभ्युपेया ।

तथा हि—

त्रयस्तावत्काव्यव्यापाराः । अभिधा भावना भोगश्चेति । तत्र काव्यार्थपर्यन्ताऽभिधा । रत्यादिविषया भावना । सहृदय-विषयश्च भोग इति । भावना च विभावादिसाधारणीकरणात्मा भावकत्वाख्यः कश्चन वासनापरनामा संस्कारः । तेन च रामादिरत्यादिभिः सह सामाजिकरत्यादीनामभेदाध्यवसानम् ।

(१) 'आराध्यत्वज्ञानस्य' इत्यारभ्य 'नटनिष्ठत्वेन संभवति,' इत्यन्तः पाठो नोपलभ्यते ख. पुस्तके ।

वेन रामादिरत्यादीनां सामाजिकं प्रति [illegible] स्फुटत्वाभावात् [illegible]

त्काराख्यभोगानुपपत्तिरित्यपास्तम् । कामिनी भावना [illegible]

त्कारवदुपपत्तेः । भावकत्वञ्च समुचितगुणालङ्कारपरिग्रहात् [illegible] ।

अतएव कृताधिगमो लौकिकः शब्दो नोपयुज्यते, [illegible]

काव्यशब्दः । दृश्यते हि तदेव काव्यं मुहुर्मुहुः [illegible]

लोकैः । अतएव काव्यतदर्थपरामर्शाद्विवेचनमां भेदो न [illegible]

इति युक्तम् ।

तदुक्तम्—

स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः । इति ।

भावनासन्निहितस्य रत्यादेः साक्षात्कारात्मनो न [illegible]

गौरवमास्थेयमिति परमार्थः । ननु रामादिरत्यादीनां [illegible]

भावना न सम्भवति । तस्याः [illegible]

तद्रूपत्वादिति चेन्न । व्यञ्जनैव [illegible] । न [illegible]

किं भोगेनेति वाच्यम् । भोगोन्मुखत्वेन [illegible]

भावनोपक्षीणत्वाच्च । तस्माद्रजस्तमसी [illegible]

त्यात्मकात्मकाशफलकात्साक्षात्भिमतानुगुणविभावादि [illegible]

सि भावनोपनीतो रत्यादिः [illegible]

त्पायभासहेतुकसकलविघ्नविनिर्मुक्त [illegible]

दनभोगविश्रान्त्यादिविलक्षण [illegible]

पर्यवसितोऽर्थः ।

भोगपर्यन्तञ्च काव्यशब्दोऽपि [illegible]

साक्षात्कारवदिति । तथा च विभावादिभिः [illegible]

(१) 'सामाजिकमन्' इति [illegible]
(२) 'गुणविशेषात्' इत्यतः [illegible]
[illegible] पुस्तके नास्ति । (४) [illegible]
[illegible]

कसम्बन्धाद्रत्यादेः भाव्यमानस्य रसस्य सतो रसो यथा भवति तथा निष्पत्तिः पर्यवसानं विश्रान्तिर्भोगो भवतीति सूत्रार्थः। भुज्यमानो रस इति यावदिति मधभागा ।

अत्रेदं विमर्शनीयम्। किं रामादिनिष्ठो रत्यादिर्भोगगतामापन्नो रसः, उत सामाजिकनिष्ठः। नाद्यः। अप्रमात्वापातात्। किञ्च न तावाद्धवनानन्तरं भोगः। सन्निधापकाभावेन भोगायोगात्। भावनास्थितिकालावच्छेदेनैव भोग इति चेत्। सत्यम्। किन्तु भावना चर्वणोच्यते तदारूढस्यारसत्वे अलं भोगेन। अपि च रामादिरत्यादीनां अननुभूतानां न भावनासम्भवः। तस्याश्चिन्तासन्तानरूपत्वात्।

यत्तु व्यञ्जनया काव्यादेवाऽनुभव इत्युक्तम्, तदयुक्तम्। तथा सति भोगाऽनुपयोगात्। भोगौन्मुख्येन तत्र विश्रान्त्यसम्भव इति चेत्, न। तत्रैव विश्रान्तेरभिधातुं शक्यत्वेनाप्रयोजकत्वात्। नापि द्वितीयः। सामाजिकरत्यादीनां शब्दानुपादानेन भावनासम्भवादनुपनीतानां भावनानुपपत्तेः। सीतादीनां सामाजिकरत्यादिविभावत्वाद्यभावेन व्यञ्जनाया अप्यसम्भवात्। तदङ्गीकारे तु सैवाऽऽवर्त्तमाना भावना भवतु न परा। अथ भोग एव तत्पदेऽभिषिच्यते, तर्हि भोगोऽपि व्यञ्जनेति पर्यायः स्यादाश्रयतः फलतश्च तयोरविशेषात्। किञ्च सहृदयहृदयेषु वासनात्मनां रत्यादीनां सततसन्निहितत्वादलमतिरिक्तया भावनया। वासनैव भावनेति चेत्, तर्हि तज्जन्या प्रतीतिरेव भोग इति सिद्धान्तपक्षादविशेषात् न विवादः। यथाहुराचार्याः-प्रतीतिव्यतिरिक्तः संसारे को भोग इति न पक्षभेदः सिद्धान्तादिति।

अभिनवगुप्ताचार्यश्रीचरणास्तु-विभावानुभावव्यभिचारिव्यपदेश्यैः कारणकार्यसहकारिभिर्ललनोद्यानादिकटाक्षभुजोत्क्षेपादिचिन्तादिभिः सम्बन्धिविशेषस्वीकारपरिहारानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तो [illegible] परिणतिमुपनीतो न तु घटः प्रदीपेनेव पूर्वसिद्धः [illegible] वासनात्मतया सामाजिकानां मनसि निलीनो [illegible] ज्ञानाकारः सखण्डोऽप्यखण्डः [illegible] विश्वं स्वविलसितमिवोपदर्शयन् [illegible] विभावादिसमयसमनियतमात्मानमादर्शयन् [illegible] गम्योऽपि बाह्यविषयवदितरेन्द्रियविषयमिव [illegible] यन् हृदयमिव प्रविशन् परिमितोऽप्यपरिमितः [illegible] कभागपरमात्मसाक्षात्कारानन्दसुन्दरो [illegible] यः रसशृङ्गारादिपदवाच्योऽपि लौकिकालौकिक[illegible] तत्पदवाच्यो निर्विकल्पकसविकल्पक[illegible] हारगोचरोऽनिर्वचनीयरूपः [illegible] मात्रेणानेकतनुभिरर्जितभूयःसुकृत[illegible] नामधेयभाजा प्रमात्रा साधारण्येन [illegible] णतया पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः [illegible] रूपश्च लौकिकोऽप्यलौकिकचमत्कारकारी [illegible] तत्त्वमुपदर्शयामासुः ।

ननु कारणत्वादिपरिहारेण विभावादि[illegible] मिति चेन्न । सामाजिकव्यवहारस्यैव [illegible] । [illegible] त्वाऽसम्भवात् । अलौकिका[illegible]

(१ 'वर्ण' इति ख. पुस्तकेऽधिकम् । (२) [illegible] ३) [illegible] इति पुस्तके [illegible] ।

म्भवाच्च । विभावनादिव्यापारस्यावश्यकत्वाच्च । अन्यथा प्रतीतिलक्षणलौकिककार्यानिर्वाहात् । तेषां च विभावादीनां धारण्येन प्रतीतावनुभव एव प्रमाणमित्यावेदितं मम्मर्थविशेष- ादिना । तेन सामाजिकरत्याद्यभिव्यक्तौ रामादिरत्याद्यभि- व्यक्तिकारणेभ्यः सीतादिभ्योऽनुपपत्तेरिति परास्तम् । सीतात्वादि- पहाय स्त्रीत्वादिमात्रेणैव स्फुरणात् । अवस्थाविशेषाणामेव तथा ादानात् ।

तदाह धनञ्जयः—

धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामाद्याः प्रतिपादकाः ।
विभावयन्ति रत्यादीन् स्वदन्ते रसिकस्य ते ॥ इति ।

वस्तुतस्तु स्त्रीत्वादिकमपि न स्फुरति । लोक एव तदपेक्ष- णात् । नन्वयुक्तमेतत्, पदार्थतावच्छेदकरूपेणैव पदार्थप्रत्ययौ- चित्यादिति चेन्न । दोषाभावगुणालङ्कारमाहिम्ना चर्वणाख्यायामु- त्तरप्रतीतौ तथानवगमाविरोधात् । अन्यथा काव्यनाटयेभ्यो हिता- हितव्युत्पत्तिरपि न स्यात् । तत्रापि हि तत्तदाचरणं तत्तादिष्टानिष्ट- साधनमिति रामादिसम्बन्धमपुरस्कृत्य मानसधीरुदेति । न हि वाक्यार्थबोधो रसोऽपि तु तदभ्युपायः । दृश्यते हि मृन्मयान् द्विरदान्पश्यतो डिम्भस्य मृन्मयादित्वं विशेषमपहाय द्विरदसा- मान्यप्रतिभासः । तथा च तत्तद्विशेषापुरस्कारेण धीरोदात्तादि- सामान्यप्रतिभासो न विरुद्धः ।

तदुक्तं धनिकेन—

क्रीडतां मृन्मयैर्यद्वद्बालानां द्विरदादिभिः ।
उत्साहः स्वदते तद्वत् श्रोतॄणामर्जुनादिभिः । इति मिश्राः ।

(१) 'मानसी' इति पृथक् पदं ख. पुस्तके ।

अत्रेदं चिन्त्यम्। स्त्रीत्वादिभानमात्रपक्षेऽपि, उत्तर[illegible] पदार्थप्रत्ययानुसारस्यैवोचितत्वात् [illegible] [illegible]दिभानस्याविरोधित्वात्। प्रत्युतोपयोगाच्च। यत्सान्[illegible] माचरितं रामादिभिरेवमाचरितं, तस्मादन्य[illegible] देवाचरितव्यं, अन्यपुंभिरपि रामादिवदेवाचरितव्यमिति [illegible] यमहायोनैव हि मानेसर्वोदेति। यच्च [illegible] दृष्टान्तः, स तु विपरीतः। [illegible]त्वादिविभागस्य [illegible]। तस्मा[illegible]भावत्वादिप्रकारेण भानमेव [illegible]। [illegible]त्वादिभानं पुनरास्तां नवेत्यन्यदेतदिति वयम्।

अभिव्यक्त एव च रत्यादिरसो, न तु [illegible] पूर्वसिद्धो रसोऽभिव्यज्यते। 'रसोऽभिव्यज्यते' इति [illegible] स्यात्यभिव्यक्तयुपचारात्।

तदुक्तं लोचनकारैः—

रसाः प्रतीयन्त इति प्रोदनं पच्यत इतिवद्व्यवहारः [illegible]। [illegible]भिव्यक्तिश्च समूहालम्बनात्मिका गुणभूत [illegible] प्रतीतिः। व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्तु पश्चानुपपत्ति [illegible] योरिव सहप्रतीतावपि नानुपपन्नः।

ननु प्रागसिद्धः कथमभिव्यज्यत इति चेन्न। [illegible] वर्तमानत्वात्। अतएव वासनाया [illegible] मांसकादीनां रङ्गस्थितानामपि न रसास्वादः।

(१) 'कथं रामादिव[illegible]' [illegible] पाठः। ([illegible]) [illegible] प्र. पु. पाठः। (३) 'अर्थो[illegible]' [illegible] [illegible]त्वाच्च। अन्यथा' इत्यन्तः पाठो नास्ति [illegible]। ([illegible]) [illegible] इति [illegible] पु. पाठः। (५) '[illegible]' इति [illegible]। ([illegible]) [illegible] इति [illegible] पु. पाठः। (७) 'मानसं' इति [illegible] पुस्तके नास्ति।

तदुक्तं धर्मदत्तेन—

सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुड्याश्मसन्निभाः । इति ।

अतएव च शान्तानां न शृङ्गाररसास्वादः, गाढरागिणा-
ञ्च न शान्तरसास्वाद इत्यादि व्यवस्था । तत्तद्वासनाया एव तदा-
स्वादप्रयोजकत्वात् ।

वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च द्विविधाऽप्यास्वादहेतुः ।
तत्र यद्याद्या न स्यात् रागिणामपि केषांचिदास्वादादर्शनमनुपपन्नं
स्यात् । द्वितीया चेन्न स्यात् श्रोत्रियादीनामपि रसास्वादः
स्यादित्यावेदितमेवेति साम्प्रदायिकाः ।

वयन्तु—प्राक्तनी वासना तावदावश्यक्येव, यां विना
व्युत्पन्नानामपि न रसास्वादः । सैव च प्रतिभा, काव्यकारण-
मपि सैव । इदानीन्तनवासनाकल्पनायान्तु प्रमाणाभावः ।

यत्तूच्यते रागिणामपि केषाञ्चिदास्वादानुदयः किञ्चि-
द्विलम्बकृत इति—तत्रोच्यते व्युत्पत्तेरपि सहकारित्वात्तद्विलम्बकृत
इति । तथा च पूर्ववासनाव्युत्पत्तिसमाजादेव काव्यार्थसम्भेदे
रसास्वाद इति । यत्तु मुहुर्मुहुः काव्यपरामर्शेन तन्मयीभावे भावक-
त्वाऽपरनामा संस्कारएवेदानीन्तनी वासना, स चाऽऽवश्यक एवेति
तत्र नाऽस्माकं प्रद्वेषः । अनुभवदार्ढ्यात् संस्कारदार्ढ्यमनुसन्धान-
धाराधायकं कोवा नाऽङ्गीकुरुते, साधारण्येनैव तस्य हेतुत्वग्रहात् ।
प्रागुक्तवासनैव तु प्रतिभाऽपरनामधेया विलक्षणा काचिदियम-
पीत्यत्रपरममर्षः । संस्कारमात्रस्याऽङ्गीकारे तु सुहृदेवाऽसि न इति
ब्रूमः । वासनावशादेव विभावादिसाधारण्यभानं, वासनायां च
पूर्वसुकृतसम्भारएव हेतुः ।

(१) 'च' इति ख. पुस्तके नास्ति । (२) 'शृङ्गारास्वाद' इति पाठः ख. पुस्तके ।
(३) 'किंचिद्विलम्बकृत' इति ख. पु. पाठः ।

तदुक्तं—

पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिम्। इति।

नन्वलौकिकानां समुद्रलङ्घनादीनां कदाऽप्यननुभूतपूर्वतया अप्रसम्भवे कथं तादात्म्याऽभिमान इति चेत्। संसारस्याऽनादित्वात्कदाचिदनुभवसम्भवात्। तदाऽननुभवे [illegible] कल्पनात्। किञ्चोत्साहादिषु नानाविधः [illegible] विशेषकृतः। ततश्च [illegible]। ननु कारणादीनामेव यथासङ्ख्यं विभावादित्वात्कथं तेषां [illegible] कारणत्वमेवोच्यत इति चेत्, सत्यम्। [illegible] लौकिकविभावत्वादिरूपाणां तथाभावसम्भवात्। [illegible] यथाकार्यमुत्पादनात्। कथं तर्हि [illegible] हेतुत्वेन यौगपद्यासम्भवादिति चेत्, सत्यम्। [illegible] प्रतीतानां चर्वणाख्योत्तरप्रतीतौ [illegible]। [illegible] मधुरादिरसप्रतीतिवत्। तदुक्तम्—

यथा बहुद्रव्ययुतैर्व्यञ्जनैर्बहुभिर्युतम्।
आस्वादयन्ति भुञ्जाना भक्तं भक्तविदो जनाः।
भावाभिनयसम्बद्धान् स्थायिभावांस्तथा बुधाः।
आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्यरसाः स्मृताः। इति।

केवलस्य रत्यादेः [illegible] स्वयदर्शनात् [illegible] तटस्थानामेव [illegible] रत्यादयस्तद्विभावादयश्च [illegible] प्रतीतौ स्फुरन्त एव [illegible] देव नात्मयदर्शनात्।

स च रसो न कार्यः । विभावादिसमूहालम्बनात्मकत्वात् । त्वे तदनुपपत्तेः । न हि कारणज्ञानं कार्यज्ञानञ्च युगपद् यते । नाऽपि नित्यः । पूर्वमप्रतीतेः । ... थ्युपगमेऽपि रसत्वेन पूर्वस्थित्यनभ्युपगमात् । नाऽपि भवि- मत् । साक्षादानन्दमयप्रकाशरूपत्वात् । नाऽपि वर्तमानः । कार्यज्ञाप्यविलक्षणस्वभावत्वात् । किञ्च न तावदस्य निर्वि- कल्पकं ग्राहकं सम्भवति । विभावादिपरामर्शप्रधानत्वात् । परानन्दमयत्वाच्च । तस्य च निर्विकल्पकेनाऽग्रहणात् । नाऽपि सविकल्पकम् । अभिलापाद्ययोग्यत्वात् । सविकल्पकवेद्यानां हि वचनप्रयोगादियोग्यता । न चास्य तथात्वम् । किञ्च विशेषणज्ञानजन्यं हि सविकल्पकम् । विशेषणञ्चात्र चर्वणा, तस्याश्च ज्ञानदशां विना वैशिष्ट्यान्तराभावेन कस्य ग्रहणं स्यात् । विशिष्टस्य ग्राह्यस्याभावात् । न च ज्ञानविकल्पो 'घटं जानामि' इत्यादावाकारत्रयभानवद्भवितेति वाच्यम् । स्वरूपमात्र- भानाङ्गीकारात् । नाऽपि रसः परोक्षः । साक्षात्करोमीत्यनुव्य- वसायात् । मनोग्राह्यत्वमप्रमशास्त्रेऽभ्युपगमाच्च । नाऽप्यपरोक्षः, काव्यरूपशब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानात् । तस्मान्न ज्ञाप्यः । किञ्च विभावादेः पूर्वं पश्चाद्वा प्रतीत्यभावाद्विभावादिचर्वणा- प्रतीतिघटितमूर्तिकत्वान्न ज्ञाप्यत्वम् । यदि च रत्यादिरूपे स्थितस्य रसरूपतया प्रकाश उच्यते, तदा न मतभेदः । न च रसव्यञ्जनाऽपि न स्यादिति साम्प्रतम् । इष्टापत्तेः । रसाधिष्ठान- रत्यादिव्यञ्जनायामेव रसव्यञ्जनात्वोपचारात् । अलक्ष्यक्रम- ध्वनिव्यवहारस्याऽपि तन्निबन्धनत्वात् । रसस्य तु चर्वणाविषय- तैव । ननु रसस्याऽकार्यत्वे भरतसूत्रे निष्पत्तिपदमनुपपन्नमिति

(१) 'निर्विकल्पकग्रहणासम्भवात्' इति ख. पु. पाठः । (२) 'ग्राह्यत्वाभावा' इति ख. पु. पाठः ।

वेद्य । चर्वणाया जन्यत्वेन तत्र जन्यत्वोपचारात् । यदि च केवलाद्विशेषणाद्विशेष्याच्च विशिष्टो भिन्न एव रस इति विशिष्टपदार्थान्तरवादिमतानुरोधेनोच्यते, तदा [illegible] मुख्ये अपि वक्तुं शक्येते । पर [illegible] इति तु । यदि तु रसनं रस इति विभावादिगोचरा चर्वणैव रसः ।

यदाहुः—आस्वादात्मानुभवो रस इति ।

शार्ङ्गदेवोऽपि—

> सुखरूपा स्वसंवेद्या संविदास्वादनाऽभिधा ।
> रसः स्यादथ वा स्थायी रस[illegible] । इति ।

तदाऽनुपपत्तिरेव नास्ति । पक्षद्वयेऽपि [illegible] वेति परमार्थः । केवलं विभावादीनां रस[illegible] त्वाभिप्रायेणोपचारप्रवादः ।

यत्तु प्रदीपकृत्प्रभृतिभिर्दर्पणकारा[illegible] — यद्यपि रसाऽनन्यतया चर्वणाऽपि न कार्या, तथापि [illegible] तत्कार्यतामुपपाद्य [illegible] वेऽपि तथा [illegible] इति । तत्र [illegible] स्याऽकार्यत्वस्य [illegible] । न च [illegible] कार्यत्वे रसस्यैव कार्यत्वं [illegible] । [illegible] तानुसारेणोपपन्नत्वात् । [illegible] प्रोत्पत्तिनिर्वाहित्व[illegible] मपत्संवेदन[illegible] पादेन । [illegible] रेव दुर्ज्ञेयाः ।

---

(1) [illegible]

तस्मादिदमत्र तत्त्वम्, विरुद्धरूपकार्यकारणानुमानादि-
विलक्षणानिर्वचनीयरूपो रसः। प्रमाणमत्र च चर्वणैवेति ।

ननु हेतुत्वं कारकज्ञापकान्यतरत्वव्याप्तम् । तच्च विभावा-
दिज्ञानान्निवर्त्तमानं स्वव्याप्यं हेतुत्वमपि निवर्तयतीति चेत्, न ।
अनुभवसिद्धस्याऽन्यत्राऽदृष्टिमात्रेणाऽपलापाऽशक्तेः । पानक-
रसस्याऽप्यपलापप्रसङ्गात् ।

तथा चाहुः—

क्वेदमन्यत्र दृष्टमित्यहो निपुणता तव ।

दृष्टान्तं याचसे यत्त्वं प्रत्यक्षेऽप्यनुमानवत् । इति ।

तस्मादनन्यथासिद्धानुभवबलादस्मिन्नेव प्रकारान्तरमादाय
हेतुत्वं पर्यवस्यतीति बोध्यम्। एतेन यदाधुनिकेनाऽऽलङ्कारिकम्मन्ये-
न गङ्गाधरेणोक्तम्-उत्पत्तिज्ञप्तिभिन्नचर्वणानुपपत्तेः रसस्य क्षणि-
कोल्लासमात्रतया तुच्छत्वप्रसङ्गः, तथा च सत्यर्थक्रियाकारित्वं न स्यात्।
तस्माच्चर्वणाप्रतिबन्धतिरोधानद्वारेण शास्त्रस्य ज्ञापकत्वाभि-
व्यञ्जकत्वं रसविभावादीनाम् । तथा च विभावादिपरामर्शो न
चर्वणा । आवरणविघाते स्वसंवेदनीयसुखरूपरसप्रतिबिम्बोद्ग्रहण-
समर्था चर्वणावृत्तिरुत्पद्यते इति चर्वणाद्वारा विभावादीनां कार्यो
ज्ञाप्यश्च रस इति वदामः ।

एतेन सविकल्पकनिर्विकल्पकाभ्यां रसग्रहणे दोषात्परस्परप्र-
तिक्षेपे परस्परात्मकत्वतदभावात्मकत्वाऽन्यतरापत्त्या ग्राहकविधा-
वपि रसस्य लोकोत्तरत्वमपि निरस्तम्। उक्तयुक्त्या सविकल्पकेन
रसग्रहणसम्भवात् । न चैवं रस एव विषयविशेषस्फूर्तिप्रसङ्गः
निर्विषये रसे विषयेणाकारासमर्पणात् । वैषयिके तु सुखे विष-
येणाऽऽकारसमर्पणाद्विषयस्फूर्तिरिति ।

तदिदमविवेचितसिद्धान्ततत्त्वस्याभिधानमिति ध्येयम् । ए
सति लोकोत्तरत्वहानिप्रसङ्गात् । चर्वणापदार्थनिरूपणाच्च

किञ्च चर्वणाया रसाऽनन्यतया तद्द्वारा कार्यत्वज्ञाप्यत्वा-धानं हृदयशून्यतामेवाऽऽवेदयति व्याख्यातृभारतस्य भेदवर्णनात् अपि च चर्वणायाः कार्यत्वज्ञाप्यत्वाभ्युपगमेऽन्यतरेऽपि तद्द्वारा कार्यत्वज्ञाप्यत्वे अभिमन्तुं शक्येते । तस्मात्तदङ्गी-कारे स्वस्मिन्कक्षानिक्षेपापत्तिः । रसस्य तद्द्वारा कार्यत्वज्ञाप्यत्वो-पपादनानुपयोगश्च । तत्कार्यत्वज्ञाप्यत्वाभ्यामेव व्यवहारसिद्धेः । भेदाभेदयोः सर्वमतेऽप्यावश्यकत्वात् । तस्माच्चर्वणाद्वारा रसः कार्यो ज्ञाप्यश्चेति मतापपातम् । अभिव्यक्तिपक्षं तु निरस्तमेव । विस्तरेण चैतन्मतमलङ्कारसर्वस्वे निरस्तमस्माभि[illegible] ।

वयं तु—न कारणादीनामेव विभावादित्वं, नापि रत्यादीनामेव रसत्वं, किन्तु [illegible] वशात्तन्मयीभावेन ये नायिका[illegible]हृदयवर्तिनो [illegible] तदाकारसुन्दराश्चित्तवृत्तिविशेषा आपन्ने [illegible] विभावा-दिकमलौकिकं रूपं भजन्ते, तदनु च [illegible] विलक्षणा चित्तवृत्तिर्जायते इति [illegible] रसो न [illegible] । एव भरतसूत्रे [illegible] । [illegible] वा लौकिक[illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] सुलभमेव । [illegible]

[illegible]—

[illegible] ।

[illegible] ॥

(1) [illegible]

[illegible]

केवलं स्थाय्यभिव्यक्तौ हेतुत्वेनैव संमतैः ।
वासनावशतः सत्त्वसमुद्रेकान्निरावित्ते ॥
वासनात्मतया पूर्वं सामाजिकहृदि स्थितः ।
साधारणतया भातैः कारणादिभिरेव यः ॥
रत्यादिर्व्यज्यते स्थायी रसः सोऽस्मन्मते मतः ।
वासनोद्बोधकं चाऽत्र काव्यनाट्याऽनुभावनम् ।
सोऽयं रसः स्वप्रकाशसुखात्मकधिया यया ।
गृह्यते चर्वणा सैव कार्या सैव च संमता ॥
विभावा अनुभावाश्च सञ्चारिस्थायिनौ तथा ।
गुणप्रधानभावेन चर्व्यमाणा रसात्मताम् ॥
यान्ति पानकवत्तेन प्रमाणमिह सा मता ।
विरुद्धरूपसम्भेदादैकरूप्यं परानुदत् ॥
अलौकिकः परब्रह्मसंवेदनसहोदरः ।
रसोऽयमिह संवित्तेरन्यन्मानमपार्थकम् ॥
वस्तुतस्तु न रत्यादौ रसत्वं कारणादि च ।
विभावत्वादितामेति किं तु तन्मयभावतः ॥
सामाजिकानां जायन्ते ये तदाकारसुन्दराः ।
चित्तवृत्तिविशेषास्ते विभावत्वाद्यलौकिकम् ॥
रूपं भजन्ते तदनु सकलाकारसुन्दरा ।
एका विलक्षणा चित्तवृत्तिर्या जायते सताम् ॥
रसनात्मा रसः सैव शङ्काशूकनिवारिता ।
इति ब्रूमो वयं त्वत्र तदिदं मत्सरं विना ॥
विचारणीयं रसिकैरिति सर्वं समञ्जसम् ।
इदं सिद्धान्तसर्वस्वमलङ्काररहस्यके ॥

विस्तरेण मया सम्यग् विवेचितमनुक्रमात् ।
तत एवाऽवगन्तव्यमित्यलं बहुजल्पनैः ॥

स्थायिलक्षणं तु—

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।

आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः । इति धनिकेनोक्तम् ।

ते च—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ।
इति नाट्ये ऽष्टौ ।
त एव शमसंयुताः काव्ये स्युः स्थायिसंज्ञिताः ।

इति काव्ये नवैव विवेचितं मया अलङ्कारादर्शे । [illegible] च विरोधाऽविरोधचिन्ता [illegible] [illegible] निराकरणं च तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

रसाश्च—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ।

इति नाट्येऽष्टौ । शान्तोऽपि नवमो रसः [illegible] काव्ये । एते विभावानुभाव[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दोषाः । [illegible] अलङ्कारादर्शे विवेचितम् ।

(१) [illegible]

यत्तु

रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राऽप्यनुभूयते ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राऽप्यद्भुतो रसः ।
अतस्तत्वद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ।

इति नारायणेनाऽद्भुत एव रस इत्यभिहितम् । धर्मदत्तादिभिश्च तदेवानुसृतम् । तन्न साधु । चेतसः परस्याऽनुभवासिद्धत्वात् । प्रकृतिभेदाच्च । नाऽपि व्यभिचारिषु स्थायिन इव रत्यादिषु विस्मयानुगमः । शोकादिषु तथाऽननुभवात् । लौकिके रसे नियमतस्तद्विभावादेरनुपनिपातात् काव्यादौ च तथानुपनिबन्धात् ।

अथ प्रतीयते तावत्सर्वत्र चमत्कारः सचाद्भुत एव, तस्यैव रत्यादिविभावानुरोधेन व्यपदेशान्तरमिति । तत्र तर्हि विस्मयानुरोधेनाऽद्भुतव्यपदेश[1] इत्यपि सुवचत्वात् । अन्यथा तदुक्तिरहिणामपि तदास्वादप्रसङ्गात् ।

अथ पृथगेवाऽयमद्भुतः सर्वैरेव रसभेदाभिमतैर्जन्येत, जन्यतां स तु न रसः । किन्तु तद्धेतुः स्थायी अलौकिकचमत्कारीत्यभियुक्तव्यवहारात् । तस्य तथापरिभाषणे तु नाऽस्माकमपचयो न युष्माकमुपचय इति संक्षेपः । विस्तरस्तु मदुन्नीताऽलङ्काररहस्ये ध्येयः । एतेषां प्रत्येकमुदाहरणादि च तत्रैव द्रष्टव्यमिति शिवम् ।

इति श्रीमद्विन्दुवृन्दारकवृन्दपुन्दर जगद्गुरु महामहोपाध्याय
भट्टमाधवतनूजनि प्रभाकरोन्नीते रसप्रदीपे
रसविवेको नाम द्वितीयालोकः समाप्तः ॥

---

१ विस्मयानुरोधेऽद्भुतव्यपदेशः-इति ख, पु, पाठः ।

एवं रसं निरूप्य रसः कया वृत्त्या काव्यान्वयीत्यत्र [illegible] वृत्त्यन्तरनिरासेन व्यञ्जनां स्थापयितुं वृत्तीः [illegible] — यत्र रसस्वास्वादकाव्यात्प्रतीयत इति [illegible]। अतस्तत्र वृत्तिरन्वीक्षणीया। [illegible] ऽतिप्रसङ्गात्। तत्र न तावद्भ्रमादिशेषणे ऽभिधा [illegible] सङ्केताभावात्। किञ्च विभावादिज्ञानमन्तरा [illegible] शक्यत्वात् पदान्तरस्य नाऽभावादेन [illegible]। न हि विभावाद्यभिधानमेव तद्विधानं [illegible] ऽभ्युपगमात्। प्रत्युत स्वशब्दाभिधाने रसदोषाङ्गीकार इति। यत्राऽपि 'शृङ्गाररूपोपनय[illegible]' इत्यादौ शृङ्गारादिपदोपादानं, तत्राऽपि विभावादि[illegible] रसप्रतीतिर्न तु रसशृङ्गारादिपदात् इति न [illegible]।

अभिधामूला[illegible] [illegible] [illegible] यत्तु कैश्चिदुक्तं 'सोऽयमिषोरिव [illegible]' इति यथाऽन्यैरप्यभिहितम्।

तात्पर्यार्थोऽपि केषु [illegible]।

[illegible]

ननु [illegible], [illegible] [illegible]त्वात्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्वात्।

[illegible]

किंचैवं 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति भवत्सिद्धान्तसर्वस्वमप्यत्र दूरभूष्टं भवेत्। दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेणैव प्रत्यायकत्वे श्रुतेरेव सर्वत्र बोधकत्वसम्भवात्। तुल्यबलत्वस्यैव युक्तत्वात्।

यत्तु कैश्चिदुच्यते 'पौरुषेयमपौरुषेयं वा सर्वं वाक्यं कार्यपरमेव, अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवदुपेक्षणीयत्वापत्तेः'। ततश्च काव्यशब्दानामपि निरतिशयानन्दास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रयोजनान्तरानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वाद एव तत्कार्यत्वेनाऽवधार्यते तत्र च शब्दव्यापार आवश्यकः, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायादिति। तत्र प्रष्टव्यं किमिदं तत्परत्वम्, तदर्थत्वं वा तात्पर्यवृत्त्या तद्बोधकत्वं वा? आद्ये न विवादः। व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात्। द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः? अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तदन्या वा? आद्ये दत्तमेवोत्तरम्। द्वितीये त्वतिरिक्तवृत्त्यङ्गीकारान्नाममात्रे विवादे पर्यवसानम्।

ननु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादिसंसर्गात्मकस्य रसादेः प्रकाशनं भवत्विति चेन्न। तयोर्हेतुफलभावाङ्गीकारात्। सहभावे च सव्येतरविषाणवत्तदसम्भवात्। किञ्च बोद्धादिभेदादपि व्यङ्ग्यबोधने ऽभिधा न व्याप्रियते। तथा हि-वाच्योऽर्थः सङ्केतज्ञानमात्रशालिभिरवगम्यते व्यङ्ग्यस्तु सहृदयैरेवेति बोद्धृभेदः। 'भ्रम धम्मिअ' इत्यादौ विधिनिषेधरूपतया, 'निःशेषच्युत' इत्यादौ च निषेधविधिरूपतया स्वरूपभेदः। 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ च वाच्यार्थ एक एव, व्यङ्ग्यस्तु तत्तत्प्रतिपत्त्रादिभेदात् कान्तमभिसरेति, गावो निरुध्यन्तामिति, नायकस्याऽयमागमनावसर इति,

सन्तापोऽधुना नास्तीति, निकेतनस्तुनि [illegible], [illegible] होत्रहोमादिकमनुष्ठीयतामिति, दूरं पान्थ इत्यादिरूपत[illegible] इति संख्याभेदः। वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्र[illegible] [illegible] तथाविधप्रतिभादिनैर्मल्यादिनेति निमित्तभेदः। [illegible] व्यङ्ग्यस्तु प्रतीतमात्रचमत्कारकारीति कार्यभेदः। वाच्यः केवलप्रतीतिको, व्यङ्ग्यस्तु चमत्कारादिनिमित्तक इति प्रतीतिभेदः, पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः, वाच्यः शब्दाश्रयः, व्यङ्ग्यस्तु शब्द-तदेकदेशतदर्थवाक्यपदवर्णरचनादि[illegible] थाश्रय इत्याश्रयभेदः।

> कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरं।
> सभमरपद्मग्घाइणि वारिअवामे सहसु एण्हिं॥

इत्यादौ च प्रतीतकान्तादिगतत्वेन [illegible] भेदः। [illegible] ऽभिधा। रसनात्मकव्यापार[illegible] द्रसाभावाच्च न तथाऽभिधा। [illegible] धया बोध्यते। अत एव न लक्षणाऽपि। [illegible] रूपार्थबाधादिरूपाभावाच्च।

न हि 'मुख्यं बाधयुतं [illegible]' इत्यादौ [illegible]। न च तद्योगः। [illegible]। [illegible] प्रयोजनं, रसस्य [illegible]। [illegible] च प्रयोजनस्याऽपि [illegible]। [illegible] लक्षणा, [illegible]। [illegible]

ननु 'मुख्यं बाधयुतम्' [illegible] दिवानरसङ्गतो [illegible]

१ [illegible]

तन्निर्वाहश्च लक्षणया । तथा हि—चुम्बनालिङ्गनादिचेष्टानां रत्यादिभिः सहाऽविनाभावो दृष्टः, ते च चुम्बनादयः काव्येऽभिधीयमाना रत्यादिकं लक्षयन्ति 'अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणोच्यते' इति वचनात् । लक्षितश्च रत्यादिर्वाक्यार्थः प्राधान्येन बोध्यत्वात् । यथाह धनिकः—

वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा यथा क्रिया ।
वाक्यार्थः कारकैर्युक्तः स्थायीभावस्तथेतरैः ॥ इति ।

इतरैर्विभावादिभिः । लक्षणानभिमानस्तु मुख्यार्थानवधारणात् । किञ्चाऽस्ति मुख्यान्वयसम्भवेऽपि लक्षणा 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यादौ प्रकरणादिना यष्टिमत्प्रवेशतात्पर्ये निर्णीते तदनुपपत्त्या सेति चेत् इतोऽपि दीयतां दृष्टिः । प्रमाणान्तरात्र धृतरसप्रत्यायनतात्पर्यानुपपत्त्या विभावादिवाचकपदानां तत्र लक्षणेति सुवचत्वात् ।

अथोच्यते—लक्षणा तावत् द्विविधा, अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्या अत्यन्ततिरस्कृतवाच्या च । तत्र न तावदाद्या, यत्र हि मुख्यार्थः स्वेन रूपेणाऽनुपयोगबाधितो रूपान्तरेणाऽन्वेति तत्रार्थान्तरसङ्क्रमः । यथा 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इति । अत्र हि रामत्वमात्रमेवाकाङ्क्षितं वक्तृत्वेनैव तल्लाभात् । अतो राज्यपरित्यागवनवासादिधर्मसहस्रविशिष्टो धर्मी लक्ष्यते, धर्माश्च प्रत्येकमनन्तत्वात् लक्षयितुमशक्याः । न चाऽत्र विभावादयोऽनुपयुक्ताः, नाऽपि रूपान्तरेण गम्यन्तेऽपि तु स्वरूपेणेति कथमर्थान्तरसङ्क्रमः स्यात् । न वा विभावादयो न प्रतीयन्ते रसाप्रतीतिप्रसङ्गात् । तस्यास्तत्समूहालम्बनरूपत्वात् । अतो नाऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यता । अतो न लक्षणा इति ।

तत्र । 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ मुख्यत्यागेन लाक्षणिकप्रयोगे प्रयोजनाऽन्वेषणाया अयुक्तत्वात् । अत्र तु रत्यादौ न मुख्यप्रयोगः इति किमनयेति चेत्, अत्रोच्यते—यत्तावदुक्तं विभावादिवाचकपदैः स्वार्थाविनाभूतत्वात् लक्षितो रत्यादिर्वाक्यार्थ इति, तदयुक्तम् । विभावादिवाचकपदानां स्वार्थबाधाद्यभावात् लक्षकपदाभावात्, अपदार्थस्य चावाक्यार्थत्वात् ।

यदप्यत्रोक्तं मुख्यार्थान्वयेऽपि तात्पर्यानुपपत्त्या 'यष्टीः' इत्यादौ लक्षणा दृष्टेति, तत्रोच्यते—न तावद्विभावादिसंबद्धो रत्यादिर्लक्ष्यते संसर्गस्य लक्षणाफलत्वात् । यथाऽऽहुः—

वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तितः ।
तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणोच्यते ॥ इति ।

अथ केवलो रत्यादिर्लक्ष्यते, तत्र [illegible] । अथ वाक्यार्थ एवाऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वेन [illegible] । तर्हि न पुनरन्वयः, [illegible] । यदप्यभिहितमायुष्मता—'अथ [illegible] किं प्रयोजनान्वेषणेनेति । तथा । [illegible] । [illegible] मुख्यप्रयोगे चमत्काराभावेन [illegible] विशदपदता इति, तदपि न । [illegible] न सर्वेषां [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

हि प्रतीयमाना आस्वादपदवीमुपेतास्ते रसा इत्युच्यन्ते इत्यवश्यं-भावी तत्प्रतीतिक्रमः। केवलमाशुभावितयाऽसौ न लक्ष्यते यतोऽयमद्याप्यनभिव्यक्तक्रमः इति व्यक्तिविवेककारः।

अत्रोच्यते—किं शब्दाभिनयसमर्पितविभावादिप्रत्ययानुमित-रागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं, उत तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशानन्दो वा? आद्ये नो विवादः। किं तु रामादिरागादि-प्रतीतिर्न रसत्वेनाभ्युपगम्यतेऽस्माभिः। द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणा-भावाद्धेतोराभासतया च नानुमानगम्यः।

ननु यत्र यत्र विभावाद्यभिधानं तदभिनयो वा, तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः, इति सुग्रहैव व्याप्तिः पक्षधर्मता च। अथोच्येत अनुमाने हेतुमात्रापेक्षा अत्र तु वक्त्रादिवैशिष्ट्यमपेक्ष्यताम् 'न ह्यतिपृथुलं जलकुम्भ'मित्यादौ कुलवधूक्तार्थविशेषाव-गमः। न वा वक्त्रादिवैशिष्ट्यावगमे प्रतिभावतां व्याप्त्याद्यनुस-न्धानावलम्बेन प्रतीतिर्व्यङ्ग्यस्य विलम्बः (?) इति, तत्र अनुमान-पक्षेऽपि हेतूपस्थितौ तदुपयोगात्। विशिष्टस्यैव लिङ्गत्वात्। पदाद्य-र्थानुपस्थितिरिति चेत् न। प्रमाणान्तरावगतस्यापि विशेषस्य भू-माद्यविवापेक्षितत्वात्। अत एवाहुः—

याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनम्।
सैवानुमानपक्षे नो गमकत्वेन संमता॥ इति।

किञ्च अभिधामूलव्यङ्ग्येऽभिधयैव व्यङ्ग्यप्रतीतिसिद्धे-र्निरर्थिका वृत्त्यन्तरकल्पना। न च प्रकरणादिनैकार्थे तन्नियन्त्रणान्न तत्र तस्या व्यापार इति वाच्यम्। तात्पर्यस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा तादृशकाव्यार्थे कवीनां पदविशेषणान्वेषणं न स्यात्। न च 'युगपद्बोधकत्वं सकृदुच्चरितस्य ने'तिनियमान्नार्थद्वयस्य युगपत्प्रतीतिः।

प्रतीतिक्रमे तु विरम्य व्यापार इति वाच्यम्। सकृदुच्चरितोऽपि सति तात्पर्ये युगपदनेकार्थबोधसंभवात्। अत एव ध्वनिकृता—

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसङ्ग्रहस्य।
यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य
दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत्॥

इत्यादिश्लोकः श्लेषोदाहरणत्वेन दर्शितः। ननु तत्राप्यनेकार्थबोधनसामर्थ्येऽक्षादिपदे प्रकरणादिनियमवदत्रापि तथा स्यादिति चेत्, न। तात्पर्यस्यावश्यकत्वादित्यादिपूर्वमेव दत्तोत्तरत्वात्। भवतु वाऽभिधाया अबोधकत्वमिह, तथाप्येकपदवाच्यत्वसम्बन्धेन लक्षणानुमानं वा भवेत्। न त्वदृष्टचरवृत्तिकल्पना। अपि च

भम धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण।
गोलाणईकच्छकुडंगवासिणा दरिअसीहेण।

इत्यादौ, 'उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाह'मित्यादौ च सर्वत्र वाच्यानुपपन्नं तावन्न प्रतीयते। तत्र बोधकोऽर्थो लिङ्गं, बोध्योऽर्थश्च लिङ्गी। बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं तावदभिमतमेव। सपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्ती अभिमते अपि सामर्थ्यादवसीयेते इति त्रिरूपाल्लिङ्गाल्लिङ्गिज्ञानमनुमानमेव। व्यञ्जनमपि बोधकमिति नातिरिक्तव्यञ्जनकल्पने मानम्।

अत्र वदामः—यत्तावदभिहितं यत्र यत्र विभावादयोऽभिधीयन्ते तत्र तत्र रसप्रतीतिरिति सुग्रहा व्याप्तिः पक्षधर्मता चेति, तन्न विरुद्धम्। न वयमिदं प्रतीतिकारणानामाधिक्यमनुमन्यामहे। किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः परमानन्दानन्दनिर्भरः। तेनात्र लिङ्गा-

यच्चोक्तं-'याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनम्' । इत्यादि तदप्ययुक्तम् । विप्रावादिभिः सह प्रतीतेरनुमानाऽसम्भवाच्च । यथाऽऽह धनिकः—स्वरूपं प्रकाशयन्नेव परार्थभासनो व्यञ्जक इत्यादि, ज्ञातस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वात्कथमेवमिति चेत्, न, व्यङ्ग्यज्ञानकाले व्यञ्जकज्ञानानुवर्त्तनात् । अत्र सम्बन्धज्ञानापेक्षणात् । न चातिप्रसङ्गः, प्रतिभाद्युपायेव तदुद्गमात् । नन्वत्रापि न सहप्रतीतिरव्यवधाना वासनादिवशात्तु तथा भ्रम इति चेत्, न, बाधकमन्तरेण तत्कल्पनायोगात् । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः ।

प्रीयमानपरित्यागो बाधके नाऽसति स्फुटः । इति ।

नन्वदृष्टचरवृत्तिकल्पनागौरवमेव बाधकम् । तदुक्तं तैरेव—दृष्टात्कार्योपपत्तौ च नाऽदृष्टपरिकल्पनेति चेत्सहप्रतीतिबलेन तत्कल्प्यते फलमुखत्वाद्गौरवस्य । किंचाऽनुमितावेवगौरवम्, अप्रंविदित व्याप्त्यादिकल्पनात् । सम्बन्धस्य बोधकत्वं तावल्लक्षणास्थलेऽभिमतमेवेतीहाऽपि स एवाज्ञातो बोधयतीति लाघवम् । न च तत्कल्पकमपि, फलस्यान्यथासिद्धेः । अपि चाऽनुमानं परार्थमेव स्यात् । शब्दरूपत्वात् । तत्र च साध्यसाधननिर्देशनियमः । न चात्र तथा साध्यानुपादानात् । यद्यप्यभिधामूलव्यङ्ग्यस्थलेऽभिधैवेतरार्थबोधनक्षमेति प्रोक्तं तदप्ययुक्तम् । तस्याः प्रकरणादिनियन्त्रितत्वात् । यच्चोक्तमपरार्थेऽपि तात्पर्यमावश्यकमपरथा पदविशेषान्वेषणमफलं स्यादिति, तत्रोच्यते-क्रमिकार्थबोध एव तात्पर्यात् युगपद्बोधस्तावदनुपपन्नः । क्रमे तु विरम्य व्यापार प्रसङ्गः । यद्वाऽभिहितमभिधाया अभावेऽपि लक्षणानुमानं वा स्यादिति तदनुपपन्नम् । मुख्यार्थबाधाद्यभावात् । तात्पर्यानुपपत्तिरस्त्यैवेति चेत्, मैवम् । तदज्ञानेपि सहृदयानामपरार्थबोधात् ।

किञ्च द्वितीयार्धे यद्यप्यभिधालक्षणे तथापि [illegible] ऽवश्यं स्वीकार्यम्। वृत्त्यन्तरादेव तत्प्रतीतिसिद्धौ [illegible] धालक्षणमकारकल्पनया। तस्मान्न तत्रापि। [illegible] निरस्तम्।

यदप्यपरमुक्तमसम्बद्धं तावत्र सर्वत्र [illegible] सर्वत्र व्यङ्ग्यावगमतत्पत्तत्वादाविति तत्रविवस्तरनिर्वत, [illegible] शलम्। हेतूनामाभासत्वात्।

तथा हि—'भम धम्मिअ' इत्यादौ [illegible] विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे [illegible] मापयतीति वक्तव्यं, तत्राऽनैकान्तिको हेतुः। भीरोरपि गुरोः [illegible] देशेन प्रियानुरागादिना वा गमनसम्भवात्। पुंश्चल्यास्तत्र [illegible] नवेति सन्देहात्सन्दिग्धासिद्धश्च। 'उद्धात्य कस्य' इत्यादौ [illegible] न नीरदतुल्य इति व्याप्त्यभावः सर्वत्राभावात्। [illegible] विपर्यबोधकः एवंविधार्थत्वात् यथेदं तथेदं [illegible] मेयमनुमानम्। किञ्चैवंविधत्वस्यानैकान्तिकत्वात् [illegible] व्याप्तिर्नास्त्या। तत्र च स्थले स्थले [illegible] हे प्रतिवेशिनी'त्यादौ न ग्रन्थिस्तनतिलकनेत्राधिकत्वादेर्दर्शने [illegible] तस्याः परकामुकोपभोगस्य लिङ्गमिति [illegible] पतिस्नेहेनापि भवतीत्यनैकान्तिकम्। 'निःशेषच्युतचन्दनं [illegible] यदि चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोपात्तानां चन्दनच्यवनादीनां [illegible] कान्त्यात्तदनुमापकत्वं न सम्भवति।

किञ्च प्रतिपाद्यदूत्यादेस्तदनुमाने [illegible] नाऽऽप्तः। तत्प्रतीतिस्तत्राभावात्। न [illegible] विधाभिप्रायस्थगनस्थले व्यभिचारात्। [illegible] स्वाभिप्रायात्। किञ्चैवंविधानां [illegible]

प्रामाण्यानावश्यकत्वात्सर्वत्र संदिग्धासिद्धत्वं हेतोः। व्यक्तिवादिना ऽधमपदसहायानामेवैषां व्यञ्जकत्वमुक्तम्।

न च तत्कान्तस्य अधमत्वं प्रामाणिकमिति निश्चयस्तत्कथमनुमानम्? न चास्त्वनुमानाभासः, आभासताज्ञाने तदनुदयात्। सहृदयानामिहाभासता न स्फुरत्येवेति नियम इति चेत्, न। नियमस्य वाङ्मात्रत्वात्। वस्तुतस्तु व्याप्त्याद्यनुसन्धाननियमाभावान्नाऽनुमानं, तत्कल्पने त्वप्रामाणिकं गौरवमित्यसंविदितव्याप्त्यादिकल्पना स्यात्। सम्बन्धस्य बोधकत्वे तावत् लक्षणास्थले ऽभिमतमेवेतीहापि स एवाज्ञातो बोधयतीति लाघवम्। तत्कल्पने त्वप्रामाणिकं गौरवमित्यावेदितमनन्तरमेवाचार्यैः स्यात्। प्रयोजनस्थले च गङ्गाधर्मस्य तटे बाधादपि नानुमितिः। न च प्रतीयमानेष्वेकमवच्छेदकं, येन रूपेण व्यापकमानं भवेत्। न च तावता विशेषाणामेकदाऽनुसन्धानसम्भवः, येन समूहालम्बनानुमितिः स्यात्। व्यञ्जनायां पुनरनिश्चितविशेषाणामनेकेषां पानकरसन्यायेन प्रतीतिरिति नानुपपत्तिः। एतेनार्थापत्तिरपि प्रत्युक्ता। तस्या अपि प्राक्सिद्धव्याप्तिच्छायोपजीवनेन प्रवृत्तिः। यथा यो जीवन् स कुत्राऽप्यवतिष्ठते जीवति च गृहे विद्यमानश्चैत्र इति।

श्रीपादस्तु 'भ्रम धम्मिअ' इत्यादौ भिक्षुं प्रत्येवं वदन्त्याः प्रतिवेशिनं प्रति निःशङ्कताभिधानं स्फुरति। किञ्च गोदाकुञ्जस्य रतस्थानत्वं व्यज्यते। सिंहस्थानत्वबुद्ध्या परेण गन्तव्यमेव न। सिंहस्तु वस्तुगत्या नास्त्येव। तदेतद्व्यञ्जनां विना लब्धव्यमिति शङ्कैव नास्तीत्याह।

संस्कारजन्यत्वाद्रसादिधीः स्मृतिरिति केचित्। तदनुभवविरोधादुपेक्षणीयम्। वयं तु वर्णतद्गतसौकुमार्यादिविशेषरचनाविशेषचेष्टादीनां व्यञ्जनयैव तावदर्थविशेषबोधकत्वं

वाच्य, स [illegible]नुपानानंगात् । [illegible] किंच [illegible] शब्दादप्यधिजेयवर्णा [illegible] दिवसोऽ[illegible] [illegible] योऽर्थस्य भवितुमर्हति कदाचित् [illegible] [illegible] तति: । सर्वथा [illegible] इति निर्विकल्पोऽयमिति स्पष्ट: । [illegible] रहस्ये यथायिद्विधुपरिगम [illegible] इति निरवम् ॥

श्रीमत्पुरारिपुरभेदनतत्पर:

श्रीरामचन्द्रपदवारिजवन्दनोत्सुक: ।

श्रीविश्वनाथगिरिपदभक्तिमान्

श्रीमान् प्रभाकर इदं [illegible] ॥ १ ॥

भवतु कृतिरियं विदग्धु-

परिहृदयाद्भवमोजमोदरीना ~

कठिनतिमिरभूमिपरिपूरे-

सदयपदु: मनोरथोविपान ॥ २ ॥

ज्योतिःशास्त्रमुखीय १६४०

गणिते शराब्धिं ।

पूर्वोत्तरिनवसंग

[illegible] कृतो मया ॥ ३ ॥

दीपावल्यां तिथौ [illegible] ।

तिलकं तु [illegible] ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्विन्दु[illegible]

[illegible]

भट्टप्रभाकररचिते [illegible]

नाम [illegible] ॥ १ ॥

[illegible] ।

No. 10(Part I)–The Siddhāntaratna, by Baladeva Vidyābhusaṇa.
Ed. with a Prefatory Note by Gopināth Kavirāj, M.A.

No. 11–The Śrī Vidyā Ratna Sūtras, by Gauḍapāda, with a Commentary by Śankarāraṇya.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityāchārya.

No. 12–The Rasapradīpa, by Prabhākara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śastrī Khiste Sāhityāchārya.

No. 13–The Siddhasiddānata Sangraha, by Balabhadra.
Ed. with Introduction by Gopināth Kavirāj, M. A.

No. 14–The Triveṇikā, by Āśādhara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction by Baṭukanātha Śarmā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha Śāstrī Hoshing Sāhityopādhyāya.

No. 15–(Part I)–The Tripurārahasya.
Ed. with a Prefatory Note by Gopināth Kavirāj, M.A.

No. 16–The Kāvya Vilāsa, by Chirañjīva Bhaṭṭāchārya.
Ed. with Introduction etc. by Baṭukanātha Śarmā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha Śāstrī Hoshing Sāhityopādhyāya.

No. 17–The Nyāya Kalikā, by Bhaṭṭa Jayanta.
Ed. with Introduction by M. M. Gangānāth Jhā, M. A., D. Litt.

No. 18 (Part I)–The Gorakṣa Siddhānta Sangraha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopināth Kavirāj, M.A.

(e) Naiṣadha and S'rī Harṣa by Nīlakamala Bhaṭṭâchārya.
(f) Indian Dramaturgy, by P. N. Pāṭaṇakar.

Vol. IV—

(a) Studies In Hindu Law (4) : Judicial Procedure: by Gaṅgānātha Jhā.
(b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature. by Gopināth Kavirāj.
(c) Analysis of the Contents of the Ṛgveda Prātiśākhya, by Maṅgala Deva Sāstrī.
(d) Nārāyaṇa's Gaṇita kaumudī, by Padmākara Dvivedī.
(e) Food and Drink in the Rāmāyaṇic Age, by Manmatha nātha Roy.
(f) Satkāryavāda: Causality in Sāṅkhya, by Gopintāh Kavirāj.
(g) Discipline by Consequences, by G. L. Sinha.
(h) History of the origin and expansion of the Aryans by A. C. Ganguly.
(i) Punishments in Ancient Indian Schools by G. L. Sinha.

To be had of—

The Superintendent, Government Press,
Allahabad, U.P. (India).